БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикел-политикетиг сөлүү

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 229 (15203) ◆ 1993 чылдың декабрь 3, пятница ◆ Солунга эт сааган шаны 20/40 ± Саадар орнаа 70 рубль.

Мал бажын камгалаары — бистиң хүлээлгевис

КОЛ СОРУЛГАВЫС—КАМНАЛГА

Эртин турар 1993 чылда «Ак-Туруг» совхозтуң ажылыпчылери багай эвес ажылдаан деп санап турар бис. Мал, чер ажылы—кол адырларывыс ол. Малдан чаш төл алырының планныг сорулгалары күүсеттинген. Совхоз төрүүр чүс хойга онааштыр 80 хураганны камгалап алган. Амгы үеде иштизи-биле 7765 баш шээр мал, 374 баш инек, 282 баш чылгы кыштаглап турар.

Совхозтуң девискээринде хар улуг дүшкен. Одар-белчиирни чеп ажылаар айтырыглар чидии-биле тургустунуп келген. Сиген, саван чежемейниңдаа четчир болза, кыштың соогу кончуг болгай. Чамдык кыштагларда баштайгы хураганнар көстүп келген. Хүн бүрүнүң кичээнгейин ынаар угландырары чугула дээрзи билдингир. Ынчангаш белеткеттинген сиген-шырбилдиг шын хуваап, баштайгы ээлчегде төрүүр коданнарны хандырып тур бис.

Мал ажыл-агыйы — акша-төгерик киирип алыр кол адырывыс. Чылдың дөрт үезинде олче сагыш салбайн баар арга чок. Изиг чайын безин келир кыш дугайын бодап, аная белеткеник апаар.

Мал ажыл-агыйының даянгыызы —чер ажылы болгай. Манаа сиген, тараа, силос культураларын четчири-биле өстүрүп аары чугула дээрзин көлээнин ишчилери кончуг эки билир. Ак-туругжулар бо чылын 981 тонна суланы бастыргаш, шанында уруп алган. Ол дээрге бүгү ажаап алган дүжүдүвүстүң чартыныдан хөй кезин-дир. Сула хереглээр ажыл-агыйларга ону садып, орнап, солуп-даа болур бис.

Кыштаглаашкынга совхозтуң малчыннары, баш удур белеткенген-даа болза, сагыш амыр олурар дарык чок. Хүннүң шинтпирлээр айтырыглар баш ашкан деп болур. Чижээ, малчыннарның одаар ыяжы, хөмүр-дажы дижик, хөмүр-даш өртээ мырынай бажын ашкан. Бир тоннада он беш мун рубль чедип турар. Совхозтуң агар санында акша шуут үстү бергилээр. Ам безин күрүне банкызындан алганывыс кыска, узун хуусаалыг чээливистиң хемчээли 140 миллион рубль четкен. Мындыг таварылгада, улуг өртектиг хөмүр-даш орнунга сүт изидерде, көржени чамдык малчыннарның ажыглап турарынга байыр чедирер апаар. Оон ынай малчыннар чурттап орар оран-савазын одаар ыяшты, хөмүр-дашты боттары салып алыр ужурлуг. Совхоз оларга одаар үүл чедирер техниканы бээр.

Аыш-чем, эң ылангыя хлеб өртээнин улгатканы чурттакчы чонну дүвүреди берген. Совхоз бодунуң ажылчыннарын көрүп орар эвес. Эвээш-биче-даа болза, тараавысты үлежип, ылангыя малчыннарны оон-биле бир дугаарында хандырдывыс. Акша-төгерикти оон-моон тыптынып, өреширеге киирип-даа турган, ажылчыннарның шалының дилеп берип турар бис.

Ажыл-ишчилериң амыдыралын хензиг-даа бол чиге-дир сорулга-биле чамдык хемчеглерни ап эгелей берген бис. Кызылда тараа баазазынче 82 тонна тарааны чоруткан болгаш оон чамдыызын далганга солуурун бодап турар бис. Ол ышкаш бодувус бичии дээрбени кылыр эгеледи-вис. Ону ажыглалга киирип алдывысса, далган, хлеб айтырын шинтпирлептер арга тургустунар.

Совхозтуң девискээринде турар албан черлери, организациялар база арат ажыл-агыйлары-биле сырый харылзааны тудуп турар бис. Чүге дээрге оларның амыдыралы көдээ ажыл-агый-биле дорт холбашкан. Чижээ, бисте чеди арат ажыл-агыйы бар. Оларга машина-техника, кывар-чаар материалдар-биле дузалажыр апаар чорду. Бистиң ол дузаныстың ачызында араттар багай эвес дүжүттү өстүрген. Оларда ам дээрезинде шаннардаа, складтар-даа чок боон турар. Ынчангаш алдынган дүжүттү совхоз шаныда дүжүрген. Оларның бөгүн аштаар, үрезинин ары аар ажылдарны база-ла совхоз күүседир апаар.

Бо хүннерде бүгү күштү мал кыштаглаашкынынче угландырып турар бис. Ынчалза-даа совхозтуң экономиказын быжыглаар сорулга-биле ажылдың ажыктыг талаларынче сагыш салбас арга чок.

Эрткен он айларның түннелдери-биле совхоз күрүнеге сүт саткаш, 3 млн. 470 мун рубльди алган. Бо дээрге Чаш-Тал сүт-бараан ферма-зынын дөрт-беш саанчызының кызымаккай күш-ажылының түннели-дир. Эът саткаш, 12,4 миллион рубльди киирип алдывыс. Күрүнеге саткан 362 тонна тараавыстың өртээл ам дээрезинде албаан бис.

Моон соңгаар бистиң сорулгавыс—кыштаглаашкынны чедишкиниг чорудары, мал бажын бүрүн камгалаары. Ажыл-агыйның бүгү адырларынга артык чарыгдалдарны болдурбайн, камналгаже сагыш салыр болзувусса, орулгалыг амыдыран-чурттай бээрниң аргалары бар.

Владимир ДЕМБИРЕЛ.
«Ак-Туруг» совхозуң директору.

АМДЫЫЗЫНДА АРА СОКСАВААН

Кызылда болгаш суурларда-даа тудуг кылыр улус эвээш көстүр апарган. Чүге дизе билдингир, кайда-даа тудугларны акшаландырбастаан. Кызылда улуг-даа, бичиидаа хемчээлдиг тудуглар аная турупкан. Хоорайда төп аптека тудуунуң бажыңы ам та чеже чыл туруп кээр ирги? Типография тудуунда ажылдар ам база ара соксаан. Олче чылыгны ам-даа киирбээн. Сантехниктер ону чылды өттүр хожудаткан.

Бо тудугдан ырак эвесте тос каът чуртталга бажыңының мурнуу талазында беш каът чуртталга бажыңы бедип үнген. Ында Валентина Дубининаның бригадазы ажылдап турар. Туйбу болгаш демир-бетон аймаа амдыызында бар. Ынчангаш олар ара соксаашкын чок. Материалдар төне берзе тудугжулар ажыл чок артар чыгыы-ла.

ЧУРУКТА: Валентина Дубинина улурткан бригаданың каңнакчызы Артур Күжүгет. Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Россияның Министрлер Төвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болган. Аңаа Россияның минерал чиг эт баазазы болгаш геология шинчилелин сайзырадырының 1993-1995 чылларда программазын болгаш оон-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны чугаалажын көргеш. Чижээ чонну санитар-эпидемиологтуг байдалын экижидерин хандырарының, халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес-даа азрыгларны баш удур болдурбазының, а ол ышкаш чонну ол үе иштинде өлүп-хораар чорудун эвээжедириниң айтырыгларын сайгарган.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

Декабрь 12 – сөңгүлдалар хүнү

ПРОГРАММАЗЫН ТАНЫШТЫРГАН

Улуг-Хемниң № 24 сөңгүлда округундан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутатка кандидат Баир Түлүшович Санчи Иштии-Хем суурнуң ажылакчыларын-биле ужурашкан.

Кандидатың бүзүреттирген кижизи оон доктуг намдарыбыле сөңгүүсүлүрни танышты-рган соонда Б. Т. Санчи бодунуң программазын чыыганнарга чугаалаан. Россияның болган Тываның Конституциялаарының дүгеенинде, экономиктиг реформа, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинің талазы-биле бодунуң туружун чопта таайылбыдап берген.

Депутатка кандидат Торгалыгның болган Иван-Тайдың чонуңнаа база ужурашкан.

Депутатка кандидат Б. Т. Санчиниң программазы чонуң сеткил-хөөнүнге таарыштырарын ужуражылга эмиле санал берип, чүве чугаалаанар деткип, сөңгүүлдер хүнү, декабрь 12-де Б. Т. Санчи дээш бадылаашкынны бөөрүнге эш-өөрүн кыйгырганнар.

Дарзы САЛЧАК.

КЫЛЫР АЖЫЛДАР АРБЫН

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң хуралдаар залында Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат Матвей Сумбуевич Хомушку-биле музей болгаш культура ажылдакчыларының ужуражылга хүрелды болган.

Чыылган чонга депутатка кандидат М. С. Хомушку бодунуң программазын танышты-рган. Ол бот-өнчү, хуу өнчү болгаш чонуң ылаңгыя аныяктарының угаан-бодал талазы-биле кижизидилгезинин, культураның ам-даа сайзыравайн турарын демлеглеп, культура талазы-биле хоойлуну хүлээп алырын чедип алырын шинтпирлээр айтырыгга идепкейлиг киржирин аазаан. Ол ышкаш хөөмей, чонар-даш ышкаш Тываның ховар эртинелерин, улусчу педагогиканы улам сайзырадып, делегейге оларның хөгжүлдезин нешпеределир дээрзин ол чугаалаан.

Ужуражылга хуралының Тываның Дээди Хуралынга депутатка кандидат М. С. Хомушкуга музейиниң ажылдакчылары Анатолий Комбу, Ларисса Аракчаа, Даржаа Хомушку болгаш өскелер-даа чагыг чугааларны кылып, ажыктыг сүмелерин саналдарны берип, Тывага культура болгаш урааш чүүл ажылдарын сайзырадыр дээш бүгү күжүн бээрин күүзээн.

Бистиң корр.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Ак-Довуракты төп электростанциязының сес дугаар котелунуң хенертен үрелгени-биле чамдык уруглар албан черлери, школалар, чурталга бажыңнары соок болуп, берге байдалдарга таварышкан болгай.

Барын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Александр Намзыраевич Буурулдайның дыңнатканы ёзугаар алырга, чамдык уруглар садтары, школалар, өмнелге черлери, чурталга бажыңнары чылыг-биле хандыртынган болгаш ажылдаан эгелей берген. Ынчалза-даа ам-даа кылыр ажылдар хөй. Кызылдан «Дуза» деп бичии будүрүлге чери, «Востоксибтехмонтажтың» сантехниктери болгаш хоорайның чурттакчылары четпестерни эдип алыры-биле бөгүнде ажылдап турар.

Бистиң корр.

ЧЕМПИОНАТ КЫЗЫЛГА ЭРТЕР

КЫЗЫЛ. Самбо хүрешке Азия диптиң үшкү чемпионады 1994 чылда Тыва Республиканың найысылалынга эртер. Аная хүреш талазы-биле делегейде ат сураглыг күрүнелер Мурнуу-Көрейниң, Кыдаттың, Японнының, Монголдуң, Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң болгаш өске-даа черлериң эң тергиин мөгелери киржир апаар дээрзи чугаажок.

Бистиң республикага ол улуг маргылдааны эрттирер дээни аная-ла таварылга эвес. Чүге дизе бисте делегей чергелиг, Азия талазы-биле даа шыырак спортчулар соолгу үеде үнүп турар. Самбо хүреш талазы-биле судьялар база бар. Ынчангаш бистиң мөгелеривис ол улуг мөөрейге база мурнуку черни ээлээр дээрзинге идегел улуг.

Виктор КАРА-САЛ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНГЕ БОЛГАШ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНГА КЫШКЫ ҮЕДЕ ДҮН-ХҮН ЧОК ДЕЖУРНЫЙЛААШКЫННЫ ОРГАНИЗАСТААР ДУГАЙЫНДА.

Сооктуң дыка күштелир деп турары-биле холбаштыр база одалга системаларының доңар чоруун баш удур болдурбас болгаш республиканың хоорайларынга, суурларынга, чурттакчылыг черлеринге чылыг-биле чогумчалыг хандырылгалыг болур сорулга-биле министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары, районнар болгаш Кызыл хоорай чатыргаларының даргалары боттарының эргезинде бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге дүнхүн чок дежурныйлаашкынны хууда харысалга-биле организастаарын Тыва Республиканың күрүне секретары — Президент болгаш Чазак чагыргазының удуртукчузунуң тускай айтыышкынында даандырып турар.

Чаа кабинет, оон сорулгалары

КЫЛЫР АЖЫЛЫВЫС ХӨЙ

Аыш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетпүр комитедин тургузарының эргежок чүгула апарганы бөгүнгү амыдырал, оон негелделери боду-ла чайгаар тургузуп келген деп болур. Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүң сайзырадып, хөгжүтпес болзувусса, рынноктуг экономиканың нарын негелделерин чурттап эртеин ындыг-ла амыр эвес айтырыг. Федераллыг эргe-чагыргалар бистин республиканга капитал салыышкынын чыл санында кызыдып келген. Шак мындыг байдалдарда амыдыраарының хандыртынарының аргаларын болгаш ажылдаарының боттарывыс тыптынар, дилээ апаар бис. Аыш-чем продуктуларын кыдыындан эрбыныбиле салып ап турар хире хостуг акша-хереглер Тываның бюджелинде, билир-ле болгай бис, амдыызында чок. Ынчангаш ону боттарывыс ажылдап алыр апаар-дыр бис. Россия Федерациязының черлериниңдеги салып ап турар чамдык чүүлдерниси бистин болуваска бүдүрүп үлүдүп болур. Ындыг болгаш-да, ол ажылды толгай ыорлар апаар болгаш ону кым кылыыл? Ындыг айтырыг тургустунуп келир. Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр бүдүрүлгелерин эргежинге ап турган ямыдар база ведомстволар ол талазыбиле чедиңнедиг, толаргай ажыл-керекти бадыткап көрүүнүп шулдавайн барган деп турар. Оон түнелге үлүдүп, бо бүгүнү яаныс черге мөөнгөрөн чугула деп түнелге келген хире. Бо комитетти тургускаанының ужуру-даа ынды.

Республиканың Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүнүң комитединге эзт комбинаттары, сүт хлеб заводтары, тараа хүлээп алыр бүгү бүдүрүлгелер, алгыдан тон даараар фабрика, алты заводу болгаш аыш-чем болгаш болбаазырадылга кылыр турар өске-даа адырлар хамааржыр. Мындыг янзылыг ажылдан эгелээн бис. Ол адырларга хамаарыштыр амгы байдалды чугаалаар болза, бүдүрүп турар продуктуларывыстың ассортиментизи ындыг-ла хөй эвес дээрзин билир болгай бис, чижеглеп адаар болза, колбаса, хлеб-булочка кылыглары, сүттен кылган продуктулар... мындыг янзылыг. Ол-моон мурнундагы экономиктиг политиканың түнелиндир. Тываны чиг эт девискээрин болдуруп турган үеним салдары. Болбаазырадын кылыр үлетпүрүү хөгжүдүп сайзырадыр талазы-биле айтырыгга моон мурнундагы удуртулганың талазындан бот-ижепкей чавыс турганының түнелги ол. Ындыг байдалдан үнер ужурлуг бис. Тывага аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүү моон соңгаар сайзырадыр хөгжүдүрүнүң программазын Чазакка көөру-биле киирер бис. Ол адырга болгаш оон айтырыгларынга хамаарыштыр бодувустун бодалдарыбыс, санал-оналывыс аная киирер.

Кандыг бүдүрүлгелерже улуг кичээнгей салып турар бис? Кызылдың эзт комбинадында туттунуп турар корсеваа цегин болгаш ол-ла бүдүрүлгеге соодукчу оран-савазының тудуун дүүгеделиниң дугулазын бодап турар бис, макарон фабриказын ажыглалга киирери база бистин амыдыралывыска чугула чүүл-дүр, оон соонда вогаа аймаа болбаазырадын кылыр цехтин тудуун эгелээр дээн чижектиг кылыр ужурлуг ажылдар-ла хөй. Кызылдың пиво заводунга эзиртпес суксуннар бүдүрер цехти ажыглалга киирптер боор бис деп санап турар бис. Амгы сорулгавыстың колкол үүлдери ол. Ынчаарга келир үеже бодап турар айтырыгларывыс база бар. Оон бирээзи бо. Тыва аржаан суглар-биле байлак, ындыг турбуже минералдыг суглары республиканың дашкаар черлерден сөөртүп экеп турар-ыр бис. Бо айтырыг моон мурнунда база тургустунуп, көдүртүнүп турган үүле, ол эки эгелээшкин та чүге үүле йиик, үезинде деткимче алдынмайн барган.

Комитет чоокта даа аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүүн объектилериниң тудуунун республика программазын ажылдап дооскан. Ону бистиң Чазаныска болгаш Россияның Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүүн комитединге көөр. Ында киргеп бодалдар деткимче аптар болза, аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр аныга эзээн хөскү өскерилгелер болур ужурлуг деп санап турар бис. Тывага спирт болгаш шыа кылыр улуг эвес заводтар бо талазы-биле өске девискээрлерден хамаарыгга чок болуру-биле, хөрек боор турар деп комитет санап турар. Ону чедип алыр эзээ болза, ол талазы-биле ажылдаар апаар. Кызылга бүдүрүп үндүрген пивону магазиннериниске зоп салып болбас бис. Ону база бодап турар бис.

Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүү хөгжүдүрүнүң айтырыгларын ажылдап кылын тура, бистин комитеттиң ажылдакчылары көдээ ажыл-агый продукцияларының чидириин болдурбазының байдалдарын база кичээнгейде ап турар. Кожуннар төптериңе тараа хүлээп алыр бүдүрүлгелериниң тургустунуп, ажылдаары чугула деп көрүп турар бис. Тарааны дөө Эрзиден, Бай-Тайгадан, Тес-Хемден, Сүт-Хөлден Кызылдың сайгарылга баазазынче эккел чыткыже чедир аан. Ындыг пунктулар кожуннарга тургудаан-дыр, деңгер-хереклер-биле хандыртынганы база багай эвес турган. Чоруткан хыналдының түнелги-биле көөрге, оларның хөй кезин октаттынган боор турар. Оон-биле калы бүгү кожуун төптериңе сүт хүлээп алыр пунктуларын тургузарын шинтпирлээр болза эки.

Аыш-чем үлетпүрүнге хамаарыштыр көрдүүп турар сорулгаларны канды чугаалаарга мындыг А болбаазырадын кылыр бүдүрүлгелерге хамаарыштыр бөгүн чүү чугаалаар болуруг? Мында ам кол кичээнгей алгыдан тон даараар фабриканың тудуунче угланган, ону ажылдалга дүрген киирери. Оон базазынга дүк болбаазырадыр цех база ажыттынар. Аная хөрек бүгү документилер ажылдап кылдынган. Баштайгы продукциязын цех келир чылын берип эгелээр деп идегеп турар бис. Көрдүнген бо бүгү хемчеглериниң чогумаалыг боттаныры сан-хөө айтырыгларын улуг хамаанылыг болгай, ол талазы-биле нарын деп үүлеин база чугаалаар апаар. Нарын бо байдалга аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр бүдүрүлгелериниң боттарының продукциязын кайы хире берип эгелээри база элээн салдарлыг болур ужурлуг деп санап турар бис. Республикаже сөөртүп эккен турар тус черниң бодунга бүдүрүп ап болур барааннарының болгаш продукциялаарының хемчээлин кызыдып турган, дыка хөй түңнүг акша-хөөрецкини оон чайладып ап болур. Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр бүдүрүлгевис эки хөгжээн турган болза, бөгүнде аңаа чарыгдаттынып турар ээзээш эвес түңнүг акша республиканың бюджелинге турар ийикпе.

Нинтизи-биле байдал мындыг. Көрдүнген сорулгалар ёзугаар бар аргаларны ажыглап ажылдаар апаар бис. Өнүүнүң кандыг-даа хевирин бүдүрүп турар кижилер-биле ажыктыг ажыл-керекчи харылзааларны тудар бис. Чижээ, саны чылдан чылче өзүп көөдеп турар арат болгаш таваачын ажыл-агыйлар бардыр, көдээ ажыл-агый продуктулары бүдүрер талазыбиле оларның түңнелдери беледе багай эвес боор турар. Оларның дыка хөй бүдүрүп алган продуктуларын чогумаалыг садып-сайгарып ап шыдаавайн турар болгай. Оларын-биле бис ажылдаар бис. Ол талазы-биле харылзаалыг, кады ажылдажылганың механизмин комитет ажылдап кылган. Оон аңгыда оок девискээрлер-биле база харылаа турар бис. Ынчангаш бүдүрүлгелер-ле бар болза, чыг эт тыпты бээр деп санап турар бис.

Комитетин мурнунда ажыл хөй сорулгалар улуг. Ол ёзугаар ажылдаар апаар мындыг бис.

Павел КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың Аыш-чем болгаш болбаазырадын кылыр үлетпүрүүн күрүне комитединин даргазы.

Россия Федерациязының күрүне сүлдезинин дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия күрүнезинин төөгүлүг символика демдээн катап тургузар база Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Күрүне Сүлдези бодунуң символиктиг ужур-дузазын чидиргенин барымдаалаан, **доктаадырым болза:**

1. Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинин дугайында Дүрүмү (№ 1) болгаш Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинин чуруун (№ 2 болгаш 3 капсырыгалар) бадылаар.

2. Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинин дугайында Дүрүм чогуур хоойлу күштүг болуп киргиже чедир күштүг болурун доктаадыр.

3. Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинин чуруун дараазында түүлдерге киирери албан болурун доктаадыр:

Россия Федерациязының Президентизинин, Россия Федерациязының Федераллыг Хуралының палаталарының, Россия Федерациязының Чазаанының, Россия Федерациязының Конституция судунуң, Россия Федерациязының Дээди судунуң, Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң бланк бижиктеринге болгаш таңмаларынга 1994 чылдың январь 1-деи эгелеп;

федераллыг күүсекчи эргечагырганың төп органнарының, а ол ышкаш Россия Федерациязының даштыкыда дипломаттыг төлээ черлериниң, консул албан черлериниң болгаш албанның өске даа төлээ черлериниң бланк бижиктеринге болгаш таңмаларынга — 1994 чылдың февраль 1-деп эгелеп;

күрүне эрге-чагыргазының өске орааннарының бланк бижиктеринге болгаш таңмаларынга — 1995 чылдың январь 1-деп эгелеп;

Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинин дугайында Дүрүм-биле доктаатканы өске таварылгаларда — 1996 чылдың январь 1-деп эгелеп киирер.

4. «Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Күрүне Сүлдезинин дугайында Дүрүмну бадылаар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1981 чылдың январь 22-де Чарлыы күш чок болган деп санаар.

5. Бо Чарлык ону ыраажан хүнден соңгаар күштүг болур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва. Кремль.
1993 чылдың ноябрь 30.
№ 2050.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КҮРҮНЕ СҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА ДҮРҮМҮНДЕН

Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезинде ийи баштыг алдыныанчак эзирни, Улуг Петрның төөгүлүг үш одаглары, аттыг кижини сиилбин, чураанын Дүрүмүүн биичи үүлүнде айыткан.

Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезин албанның бижиктеринге болгаш таңмаларынга канчаар киирер чурумун Дүрүмүүн ийги үүлүнде айыткан.

Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезин Россия Федерациязының күрүне эргечагырганың канды албан черлериниң бланк бижиктеринге болгаш таңмаларынга чуруп киирерин Дүрүмүүн үшкү үүлүнде айыткан.

Россия Федерациязының Күрүне Сүлдезин Россия Федерациязының аңналарынга, орденнеринге болгаш медальдарынга сиилбип киирери Дүрүмүүн сески үүлүнде көрдүнген.

ДУЗАНЫ КӨРГҮСКЕН

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының болгаш Омск, Новосибирск, Красноярск, Томск хоорайларының милиция ажылдакчылары 50 ажыг кижи Тываның Иштики херектер яамызының истелге ажылдакчыларынга дузалажыры-биле ноябрь 2-деи 25-ке чедир Тываның аңгы-аңгы кожуннарынга, хоорайларынга ажылдаар.

Бөлүк милиция ажылдакчыларын Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының истелге комитединиң начальниги оралакчызы, юстициянның полковниги Е. А. Шербинский удуртуп чораан.

Олар хоорайларның, кожуннарның милиция ажылдакчыларынга өөредилгелерни, семинарларны, методиктиг сүмелерни эрттирген. Ол ышкаш ГАИ болгаш милиция ажылдакчыларынга корум-чурумну быжыглаарынга дузаны көргүскен.

Россия Федерациязының бөлүк милиция ажылдакчылары Тываның, Хакасияның, Бурятияның девискээринге болган Тывага хамааржыр алды өлүрүкчү херекти истел тодарадырынга боттуг дузаны чедиргеп.

Азияна МОНГУШ.

ИХЯ-ның парлалга төөгүнүң начальниги, милицияның лейтенантызы.

Соңгулдаларга уткуштур

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга болгаш бот-башкарылганың тус чер органнарынга соңгулдаларга уткуштур коммунистерниң Тыва Республика организациязының

ПОЛИТИКТИГ ТУРУЖУ

Соңгулдалар чоонун амыдыралының берге, кризистиг үезинде эртер. Тыва Республика РФ-те болуп турар хөй янзы өскерилгелериң ниити оруунда. Россияның амыдыралында берге болгаш нарын үүлдер аңаа дорту-биле дээш, улуг салдарны чедирип турар. Хамаатыларының хөй кежи эң чугула аъш-чемге, эмнерге, уруг-дарыын уруглар албан черлеринге тургузарынга, коммунал-амыдырал ачылдыза алырынга чедиңместээн. Эң ылангыя амыдыралынга чедиңмес кижилер, хоочуннар болгаш инвалидтер, сургуул болгаш студент аныяктар, хөй уруглуг өг-бүлелер бергеделер турар.

Коммунистер бо бүгүнү Совет Эвилелиниң буступ дүшкениниң, оон ниитилел, күрүне тургузуунун, социал-экономиктиг системазының сандараашкыларының дорт түннеги деп санап турар.

Катап тургузукчу конференцияга тодаараттынган программалар сорулгаларга үнелеп, амгы политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды өөренип, сайгарбышаан. Тываның коммунистиг организациязы Тыва Республиканың Дээди Хуралынга болгаш бот-башкарылга тус чер органнарынга мандаттар дээш соңгулда мурнунун демиселиниг дараазында Политиктиг туруш-биле кирип турар.

1. Хамаатылары калбак эрелерлиг болгаш хосталгалардыг болуп Тыва Республика лепшилгелиг, ёзулуг демократтыг орук-биле хөгжүүн дээш, РФ-тиң составынга оон күрүне бот-догуннаашкыны быжыккан турары дээш демисежир. Тыва Республикага конституциялыг тургузуг төөлекчи болгаш күүселикчи органнарың күүрүнде ажылы чоннуң политиктиг эргеагыргазын быжыглаарынга идиг бээр. Эрге-чагырга күш-ажылдың кижилериниң, бүгү улустуң эрге-ажыы дээш ажылдаар ужурлуг.

2. Социал төптүг чорукту ниитилел хөгжүлдезиниң чугула негелдези деп санавышаан, ажылдаар; оран-бажын алыр, өөредилге, эртем-билиг болгаш бедик кудытура чедип алыр, чедиңгир медицина, пенсия хандыылгазы алыр кижилериниң социал эргелери дээш, эт-хөреңги талазы-биле бай, ядыыга ылгалыг, ангыланырының деңнелии чавыздыры дээш туржур.

3. Экономиктиг нарын айтырыгларны, ажыл-агыйжы сорулгаларны шиитпирлээринге болгу дег чогумчалыг салдарны чедирер. Продукцияларны бүдүреринге болгаш үлээринге, өртектерни база орулгаларны таарыштырып, үглап башкарарынга күүрүнениң экономиктиг рөлүн көдүрери чугула деп санаар. Бөгүн продукция бүдүрүлгезиниң деңнелиниң кудулап бадып турарын соксадыры, үре-түннелиг күш-ажыл кол сорулга. Өнүү-хөреңги хевирлериниң хөй янзы болуруп, оон коллективтиг күүрүне хевирлерин мурнады көрүп, детки́ир. Күүрүениң, ниити чоннуң өнүүзүн күш-ажылчы коллективтерге ажыл-агыйжы ёзу-биле долу эллээр кылдыр хөгжүдүп, ажыктыг коллективтерниң тургузарынга, аныяктарның сайгарлыкчы ажылхөрээнге дузалаар, эртем-билиг чедип алырынга, амыдыралчы айтырыгларга шын ут-шигни тыварынга деткимчени көргүзер. Бо сорулгаларны күүселирге аныяктар организациялары-биле демиг ажылдаар.

7. Республиканың чону хөй националлыг болганын барымдаалаш, нациялар арасынга харылзааларның эвчөптүг болуруниге, янзы-бүрү националлыг кижилерниң эрелерин болгаш хосталгаларын хүндүлеп сагыырыныге, бузурежир болгаш бот-боттарын билчир чорукту, интернационалчы найыралды базалды ажылдажылганы быжыглаарыныге доктаамал кичээнгейни салып.

8. Тыва республикада чурттап турар өске-даа улустарның угаан-бодал садгалын, культуразын болгаш уран чүүлүн, дылдарын, эки чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын хөгжүдүрүнге деткимчени көргүзер. Культураны бүрүнү-биле коммерцияже киирериге удурланыр, гуманизмниң, бедик мөзүшыларның идеяларын, социал-патриотчу чүткүлү, коллективтиг үнелиг чорукту камгалаар. Хөй-ниитиниң корумчурумун быжыглаарынга, кемхерек үүлгедишкиниериниң деңнелин кудуладырынга деткимче көргүзер.

9. Политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгага сестүү, парлалганын болгаш хуралдарның болгаш шажынның база кижиниң чүдүүрчүдүвезиниң хостуг болурун ниити демократтыг негелделер ёзугаар барымдаалап туржур.

10. Социал төптүг чорукту бадыткап быжыглаары дээш, хөрээженнерниң болгаш хоочуннарның эрге-ажыктарын, не-чаштарның камгалалын, оны күүрүенин бүрүн сан-хөө деткимчези-биле боттандырарын чедип алыр дээш хөрээженнер, хоочуннар организациялары-биле демнежип ажылдаар.

11. Төрээн чүргүнүн төөгүзүн, Тыва Республиканың Совет эрге-чагырга үезинде төөгүлдезин тоомча чок, оны бактаарынга, тыва улустуң күүрүнезин үндезилеп, оон улус ажыл-агыйынын таваан салып, хөгжүдер дээш берге чылдарда бүгү күжүн берип келген улуг назылыг кижилериниң амыдыралын, ажылхөрээн күүн көөр чорукка шүүт үдүр бис.

12. Боттарының сорулгаларын боттандырарда Тыва Республиканың коммунистери РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың конституцияларын сагып, парламент, а ол ышкаш хоойлу-дурумге дүүшкен ажылдың өске-даа аргаларын болгаш хевирлерни ажыглаар.

Болунун төлээлекчилерин Дээди Хуралче идип үндүрүп тура, коммунистер оларга хоойлулар ажылдап кылырынга идепкейлиг киржирин, чоннун амыдырал-чуртталгазынга хамаарышкан эң чугула айтырыглар талазыбыле боттарының бызыг туружун илередирин даанды-рып турар.

Тываның коммунистер организациязы республика комитеди.

Бистиң кандидаттарывыс

ООҢ ПРОГРАММАЗЫ—ИЕНИҢ АДЫН КӨДҮРЕРИ

Кызылдың автоорук техникумунун коллективи Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр Татьяна Дөжүлдеевна Монгушту депшиткен.

Аңаа ол 1977-1988 чылдарда англи дыл башкызы болуп ажылдап турган. Оон бээр барык 5 чыл эрткендээ болза Т. Монгушту кады ажылдап келген өөрү утпаан, ону хүндүлээр. Эки кижиге улус ыңдыг. Чүүн ачызыбиле ол эш-өөрүнүн, сургуулдарының сеткилинге ыңдыг хүндүткелдиг болуп артканы? Хамыктың мурнунда оон биче сеткилдиг, шилип алган мергежилинге бердингени, оны ыяк билири, хөй-ниитиниң ажылы дээш кызымаанда, бедүүнүнде, Кызылдың автоорук техникумунга интернационалчы найырал клубун бир-ле дугаарында ажыткаш, оон ажылын бут кырынга тургузуп, техникумнун аталдарын көдүрген. Шак ындыг техникумнарның бүгү-эвилел база Бүгү-россия фестивальларынга киришкеш, оон удуртканы сургуулдары эң эки черлерни чаалап алгылаан. Украинаның, Латвияның, Бурятияның автоорук техникумнары-биле харылзажып, чагаалажып, тыва улуттуң национал чаңчылдарын оларга сонуургадып, таныдып турган. Дем каттыштырылганының ярмаркаларына база ынчан ол үеде чүүрүк бонт тургулаан акцияларга киришкеш, чыып алган акша-хөреңгизин-биле техникумнун базазын быжыглап, оон ангыда, Тайбың фондузунче шилчидип турган.

Татьяна Дөжүлдеевнаның организастап удуртканы сургуулдар ынчан чурттун янзы-бүрү булуныларынга барып, хөй чүүлүү көрүп, билип, тыва улустуң талантызын оларга, чаа өскүктерниге бараалгадып, ёзулуг-ла суртаалчылар болуп турган. Шак ындыг ажылды техникумга ол ынчан бир-ле дугаарында эгелээн. Ол чорук сургуулдарның өөредилгезиниге, сагылга-чурумунга дыка ажыктыг турганын башкылар утпаан. Ёзулуг коллектив деп чүл дээрзин сургуулдар ынчан угаан билген. Ынчангаш интернационалчы найырадын клубунга кирери —чаа орукту ажыдары ол деп үүүлү башкылар-даа, техникумнун сургуулдары-даа медереп биле берген. «Эки кылган ажыл элеп читпес алдар» дижир бис. Оон уламындан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутатка кандидат кылдыр автоорук техникумунун коллективи Татьяна Монгушту депшиткени ол.

Черле ынчаш школага өөренип-даа турган чылдарында хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг, шыырак өөренмекчилериң бирээзи чораан. А Новосибирскиниң социал-политиктиг институдунга өөренип турда, оон тергинге эки студентилериниң бирээзи болган оон чуруу институтунун хүнүлел самбырызынга үргүлүү турган. Оны тергинге эки демдектер-биле дооскан. Оон мурнунда Красноярскиниң педагогика институдунун даштыкы дыл факультедин база-ла чеңишкинге дооскан. Ам ийи дээди эртемниг.

Тывага «Хөөмей-92» деп бүгү-делегей шуулганы болуп турда, Татьяна Дөжүлдеевна даштыкыларга хелемечи болуп турган. Оон англи дылга шыырак билиглиин олар ынчан магазаан. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң Тывада ол англи дылды эң эки билирлериң бирээзи. Оон уруу Аңаа англи дылды билирин деп Тывага 80 ажыг школачыларның аразынга мөөрейге шылгарааш, ам АКШ-тың Томс-Ривер хоорайында ортумак школаның 11 класында тергиин эки өөренип турар. Аңаа кым чоргаарланмазы!

Амгы үеде Т. Д. Монгуш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Секретариадының төлээлекчи органнар-биле ажыл чорудар кылдызының эргелекчизи болуп ажылдап турар. Бедик мергежилдиг специалист болгаш ол улус депутаттарын делир кыйгыртырының дугайында, тус чер бот-башкарылгазының дугайында, Дээди Хуралдың депутаттарын соңгуур дугайында болгаш өске-даа хоойлуларны төлевилеп кылырынга киришкен.

Т. Д. Монгуштун болунун кылдызинде аныяктарны ажылмергежилиге өөредириге кыымак болгаш оларын ёзулуг-ла даглыныкчызы болуп турар. Ажыл, өөредилгеден ангыда, ол өг-буленин төлептиг ээзи, ийи уругунун ынак авазы. Хеймер кызы № 9 школаның тоску класында эки өөренип турар. Уругларының адазы юрист.

Кандидаттың программазында хамыктың мурнунда социал айтырыгларны шиитпирлээрин көрген. Тодаргайларга, өг-бүленин, не-чаштын айтырыгларын шиитпирлээри. Ие кижинин ат-аддарын көдүрер. Чижээ, уруг-дарының эки кижизиткени дээш оларны чүге шаныан, мактап болбазыл? Не дээрге аныяк салгадын өөредилге-кижизиндилгезиниге эне салдарлыг кижи. Аныяктарны кижизидери, корум-чурум айтырыы — Татьяна Дөжүлдеевнаны дувүредип чоруур. Ынчангаш бо талазыбиле чаа хоойлужудулганы ажылдап кылгаш, оны хүлээп алыры эн чугула деп санавышаан чоруун болгаш ол дээш ажылдаар. Корум-чурум дээш чүгле шагдаа органнарынче көрүп олурар болза, чүге-даа күш четпес, аңаа хөй-ниитиниң киириштирер аппар, ынчангаш тус черниң шагдааларын чер-черге тургузарын ол чедип алырын планнап турар.

Кандидатты дувүредип чоруур база бир кол айтырыг— экономика. Ол дээрге эки чурттарының үндезини. Чүгле арат, тараачын, фермер ажылагыйлар дээш турун бээр болза база ажыл бүтпес, үүрмек бизнести-сайгарлыкчы чорукту сайыградыр херек. Оларга бар-ла шаа-биле дузалажыр, оларның ажылынга контрольду база тургузар.

Т. Д. Монгуштун программазында хоойлуларның күүселдезин чедип алыры кол черни эллээп турар. Эң ылангыя тус черниң бот-башкарылгазының дугайында хоойлуну канчаар ажылдап эгелээрил, оны боттандырарда чүү канчаарыл дээр дугайында айтырыгны шиитпирлеевин шаанда, ону боттандырары берге. Бистиң чаданып турар бир «доора чудуувус» ол. Ынчангаш ону боттандырарының механизмин ажылдап кылыры дээш улуг күжениишкинни үүдүрерин Т. Д. Монгуш бодунун программазында айыткан.

Татьяна Дөжүлдеевна Монгуш — чүткүлдүг болгаш кылымак кижилериниң бирээзи. Кызылдың № 3 соңгулда округунун соңгукчулары ону республиканың Дээди Хуралынга депутатка кандидат кылдыр депшиткени таварылга эвес. Бир эвес ону депутат кылдыр соңгуп алыр болза, чүгле ол округтун эвес, а бүгү Тываның соңгукчуларынга хөй ажыктыг үүлүү кылып шыдаар.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ЧЫЛЫГ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГАНЫҢ БАЙДАЛЫ

Тыва Республиканың даг-техниктиг инспекциязының күрүне инспектору В. П. Тупышев редакцияга келгеш, кышка белеткелдиң талазы-биле салдынган айтырыгларны бистиң корреспондентивиске харылап берген.

— Кыштың башкы айы үнүп, соок дыңзып, ол бодунуң долу эргезинче кирипкен болгай. Бо хүннерде безин соок 30 градус ажыы, ажыңнадып эгелей берди. Кышкы одалга сезонунга кымның канчаар белеткенгенин соок кыш кээргээр эвес, херек кырында дораан-на шылгап, хынап кирипти. Бо адырны харыылап турар төлээлериң бирээзи болганында, борта хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл, Виктор Павлович?

Соок кыштың аагы амыдыралдың бүгү-ле талаларында рыноктуң аар үлүү онаашканын кайын билир. Кайда-даа өртектериниң калчаарап барганыңдан кижилериниң хөй кезин даартагы хүнүү канчап чурттаарынга сагыжы саарыкталып, хөрек долдур хөйнү бодап чоруур болу берген үе-дир бо.

Ам кыш дүшкени-биле холбаштыр бистиң бажыңнарывыска, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге үзүктелиишкин чок чылыг хандырылгазын канчап чедип алыры—амгы хүннерде амыдыралчы чугула айтырыгларның бирээзи. Бир-бир бодаарга бо айтырыг бөдүүн-даа ышкаш, чылыг-ла бар болза, амыдырал хөглүг, кадык эки, сагыш-сеткил сергек сагындырар, рыноктун тевин безин сы базып шыдавас хире дег апаар. Чылыг баксыраарга-ла, сузувус чайгаар бастына бээри билдингир болгай.

Ийе, даштын 40 градус изиг эвес, а соок улам дыңзып келди. Энергетика чылыгны берип турар. Ол чокта бурунгаар-даа, атказар-даа чоруп шыдавас бис. Энергетика амыдыралывыстың бүгү талаларында чугула черни эллеп турар болгаш ону микута санында ажыглап турар бис.

— Дорт салдынган айтырыгны долганып олуруп бердивис ышкаш, Виктор Павлович. Ам айтырыгны «мыйызындан» сегирип алзывысса кандыг деп бодай-дыр силер?

— Кызылдың чылыдылга-электри төвү, «Тыва коммуэнерго», Ак-Довурак, Хову-Аксының чылыг төптери ышкаш кол-кол энергетика бүдүрүлгелери шаг-шинээ баксыраан, кончуг берге сан-хөө байдалында кирген, оларның балансызын чүгле өре-шире тудуп чиген. Одалга көтөлдарының дериг-херектелдерин ажыглаарының, айыыл чок чоруун хандырарының болгаш кышкы одалга сезонунга от салыр көтөлдарны, шын белеткээрининг кол-кол негелделери болза, кышкы үеде ажылдаар дериг-херектелдериң белеткелиниң талазы-биле хемчеглерни баш удур белеткеп кылыры, план өзугаар чоруудар септелгениң графиктерин айыттынган хуусааларында доозары, от салыр көтөлдарның техниктиг херечилелдерин үе-шаанда бүрүткээн турары, оларның сигнализация, автоматика дериг-херектелдери-биле шиметтингенин шын хынап көөрү, ажылдаар кижилерни өөредири болгаш четчеллээри хамааржыр.

Септелгете ажылгаар бедик мергежилдиг ажылчыннарның доктаамал чедишпезинден, артык кезектер, материалдар чогундан, акша-төгериктиг баксыраанындан болгаш өскедаа чылдагаанларның уржуундан амгы хүннерде ол негелделерни күүседири дыка берге болуп турар.

— Черле ынчаш, кышкы байдалдарга чүгээр белеткелдиг кирген албан черлерин адап көрүнөрем?

—«Тыва тараа продуктулары» бүдүрүлге каттыжышкыны, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези кышкы үеде ажылдаарына колдуунда белеткенип алган деп чугаалап болур. База ол ышкаш Кызылдың чылыг бээр төвү, «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлге моон мурнунда чылдарда дег профессионал харыысалганы эки билип, улуг күжениишкинни үндүрген. Энергетика бүдүрүлгелеринде ажылдап турар одалга көтөлдарының кышка белеткелиниң талазы-биле чүгле үстүнде адазының коллективтерге чүгээр деп үнелелди берип болур ийик. Бо данзыны моон ынай уламчылап шыдавас бис. Акшаландырыышкын талазы-биле бергедээшкиниер базым бүрүзүнде таваржып турар.

— Одалга көтөлдарына хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

— Бир-ле дугаарында демделексеп каар үүлүм Кызылдың чылыг электри төвүнде нарын байдал тургустуңган. От салыр көтөлдарның күүзү чылдан чылче немежип, чаартынмайын турарының, чылдагаанындан хоорайга чылыг бээрининг деннели кудулап турар. Бар-ла турар бүгү чылыгны бээрининг үлүг-хуузу БКЗ маркалыг көтөлдарда онаажып турар. Станцияда оларның саны — 6. Чижээлээрге, станцияның № 9 көтөлү 1980 чылда ажыглалда кирген. А сөөлгү 14 дугаар көтөлү 1989 чылда одап эгелээн. Станцияда ажылхерек ыңдыг берге турбуже. Кызылга чылыг хереглээриниң хемчээли улам өспүшаан хевээр болдур ийин. Станцияның чаа тудуп тургузуп эгелээн 15, 16 дугаар көтөлдарының кажан ажыглалга киргеннерин ам-даа тодаргай билдинмес. Оларны херек кырында ынды-ла дизе 1994 чылда ажылдадыр ужурлуг.

Ол чорук чылыдылга төвүнүң дериг-херектелдерин чөптүг ажыглаарын, бергедедип турар. Чүге дээрге тос-тостун чыккылама соогунда курлавырда турар көтөлдар чедишпезинден артык шаптараазыннарны тывылдырып турар. Оон-биле кады көтөлдарны шак ынчаар чуду-каралап ажыглаарга оларның техниктиг байдалы-даа, ажыглалы-даа ажок баксыраан. Кандыг-даа дериг-херектелдер чогуур күүлүг, хүн чурумнуг болганда ол ыңдыг болбас аргажок. Одалга төвүнүң № 4, 5, 8 көтөлдар турар эрги девискээринче эглир дээрге бүзүрел база эвээш болуп турар. № 4, 5 көтөлдарны 1964 чылда-ла тутканы болгаш оларны ажыглаар, эдилээр хуусаазы төнүп, чүгле аргажоктун кырынга келгенде оларны одап болуру кандыг ийик. № 7, 8 көтөлдарны катап тургузар дээш каш чыл улаштыр кара хилиничекти көрүп келген. 8 дугаар көтөл талазы-биле элээн улуг хемчээлдиг септелге ажылдарын чоруткан. Акшахөреңги тывылбазындан ам ол ажылдар ара соксаан. 7 дугаар көтөлду үндүр бижээш эде дериринин дугайында чугаа чоруп турар.

Ниити байдал чеже-даа нарын турза, улуг-улуг көтөлдар септеттинген, ажылдап шыдаар арга-шинээлиг. Энергетиктиң күжениишкиниериниң ачызында бо кышты база чылыг-биле хандыртынып, чыл ажа-ла бээр боор бис.

— Моон мурнунда улуг бүдүрүлге төвү турган хөй чурттакчыларлыг Хову-Аксын, даг-дугу бүдүрер амгы Ак-Довуракты чугаа кадында адап ордунар. Ол черлерде чылыг чедишпейн турарының чылдагааны чүдел?

— База-ла чер бүрүзүнде ышкаш Хову-Аксы бергедээшкиннерге таварышкан. «Тыва кобальт» комбинаттың келир үени шала туманналчак. Ол бодунун чылыдылга төвүн холуунга алыр харыы чок кылдыр сандараан. Чогум-на ол чылдагаан-биле чылыдылга төвүн чаа тургустунган Чеди-Хөл кожуунунун муниципалитет өөнүзү кылдыр шилчидер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Ол чорук көтөлдарының дериг-херектелдерин септээрин база ажыглаарын улам нарынчыткан. Чүге дээрге Чеди-Хөлдүң чуртталга-коммунал ажыл-агыйында материалдыг-даа, септелге-даа, өөредилге-даа баазалары чок болуп турар. Чылыг бээр нарын дериглерни ажыглаарының арга-дуржулгазы база чедишпес. Бар турар ийи энергетиктиг көтөлдарның бирээзин «Сибцветметэнерго» каттыжышкының Хову-Аксы участогунун керээлиг организациязы капитал септелгени кылгаш, ажылдадып каан. Ол амгы хүннерде туруушкун чокка чылыг-биле хандырып турар. Өскези септелгеде болгаш ону кажан доозарының хуусаазын тодаратпаан.

Бир эвес бо ажылдап турар кара чаңгыс көтөл үреливишкинге таваржы бээр чүве болза, Хову-Аксы суур чылыг чок артар. Ажыы-биле чугаалаарга, одалга төвү өске талаже шилчээнинин соонда, барык-ла ээзи чок арткан дизе хөөредиг эвес. Ол электростанцияның дериг-херектелдерин республиканың даг-техниктиг инспекциязының күрүне үчүдүнга мынчага чедир тургуспаан. Ам ол одалга төвүнүң ажылының харыысалгазын кым чүктээри шуут билдинмес. Бо бүгү үндезининг дүвүрелди болдуруп турар.

Ак-Довуракты одалга төвүнде ажыл-херек база шуудап чадап турар. «Тыва даг-дугу» комбинаттың турум эвес ажылдап турарындан одалга сезонунга көтөлдарны белеткээриниң талазы-биле бергелер-даа, шаптараазынар-даа хөй таварышкан. Сан-хөө, материалдыг база, кадр айтырыы хоорайны кыжын чылыг-биле деп-дески хандырарына маргылдаалыг чүүлдерни тургузуп келгей. Ында бус-биле ажылдаар 8 көтөлдарның чаңгызы-даа орта ажылдавас.

Ол бүгүнүн түннели: Ак-Довуракты чылыг-биле хандырып турган № 8 көтөл бо чылдың ноябрь 16-да улуг аварияга таварышкан. Ол-ла үеде 14 көтөл база ажыглалдан үнгеп. Ол бүгүнүн уржуундан дыка хөй албан черлериниң чылыдылга системалары доңуп калгылаан.

Ак-Довуракты төп одалга системазында диргелип келген уржүктарны чайладырынга хөй түнүт акшахөреңги, дериг-херектелдер негеттинер. Маңза хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның хүлээп алганы доктаалын ёзугаар боттуг дузаны бедик мергежилдиг специалистер чедирип, чогуур ажылдарны чорудуп турар.

Ниитизи-биле түннеп чугаалаарга, Тываның энергетиказы чик эвес үени чурттап эртип турар. Бар турар көтөлдар шуптузу эргижиреэн. Бо бүгүден алгаш көөрге, республиканың энергетика ажылагыйын шын планнап хөгжүдериниң кышкы үеде чылыг азы доңуп чурттаар бис бе деп айтырыг шиитпирлеттинер аппар.

Интервьюну Даңзы САЛЧАК белеткээн.

ҮЛҮҮВҮСТҮ КИИРГЕН БИС

Сактыышкын

1923 чылдың ноябрь айда Сүт-Хөлдүү, Алдан-Маадырда Улуг-Кара-Дагда өдекке төрүттүнген Дадарыкпай Шодук-оол кызы Сарыглар дедиңжи мен. Оон бээр чеден чылдар эртип турар. Бичии болгаш аныяк чылдарым болза девискээрге эрткен. Адаием, дөргүл-төреллерим-биле кады мал болгаш чер ажылы кылып, амыдыралга, ажыл-ишке өөренип аллым.

Бистиң бо черге МЧАЭ (мал-чер ажыл-агыйының эштежилгези) тургустунарга, улус мал-маганын, дериг-херектелдерин кадып алгаш, бир деминг ажылдап киргеннер. Чоорту эштежилгениң кежигүннери көвүдээн, күжү улгаткан. Бир деминг ажылдаарга, ажыл-ишке бүдүнгүр, ажыктыг болуруп ынчан билген мен. Удаваанда колхозоргаанизастаттынган, оон ажылынга киржип эгелээн мен.

Колхозтуң кежигүнүнүнүң бир кылып алган улуг ажылы — суггарылга бугазы болган чүве. Ол үеде амгы ышкаш күштүг техника турган эвес, буганың хүүн улус чүгле хол-биле каскан. Бо ажылга аныяктар дыка-ла идепкейлиг киришкен. Буга кадыр берге-даа болза, солун-даа, хөглүг-даа турган. Сөөлзүреди ону Алаш бугазы деп адаан. Улуг үүлени бүдүрген бис. Чылдын-на оон ачызы-биле чайгай дүжүтү ажаап ап турдувус. Тарааны аът машиназы-биле кестирер, оон шаанга сөөртүп чедиргеш, шарылар-биле бастырар. Бастыып алган тараазын хол хүүрээ-биле сырынга хайып, арыглаар. Ол тараны шыгжаар склад бар эвес, уургайга урар боор чүве. Тарааны шак ынчалдыр тарып, өстүрүп, ажаагаш, амыдыран чордувус.

Алаш бугазы амгы үеде улуг ажыктыг буга болу берген, оон шөлдериндеи чылдың-на багай эвес дүжүтү алдан-маадыржылар өстүрүп ап турар болу бергениниг ону казып үндүрериниг баштай киришкен кижилер чоргаарланып чоруур бис.

Хөрээженнер буга казарынга, тараа суггарылгазынга, ажаалдазынга идепкейлиг киржип турган бис. Кижи бүрүзүнүн ажылдааны барымдаалап турган, күш-хүүнүн бижип бээр чүве. Ол үеде колдуунда нормазын күүсеттпес, ажылдан озалдаар, быладмыш кижи чок боор турган. Эки ажылдаанларны шүүлап-мактаарынче колхозтуң удуртулгазы кичээнгей салып, чаныштың тиилекчилериниг тараны деңзилээш, байырлыг байдалга берип турганын сактыр-дыр мен. Ол дээрге улустуң улам эки ажылдаарына идиги бээр, ёй-аңдын көдүрер. Каказ Донгак, Чигден, Ыдык-Хуна, мен болгаш өске-даа эштериис шаңналга 40 килограмм чедир тараны ап турдувус.

Тараа ажаалдазы доозулган соонда, кышкы үеде эр улус тайгага тудуг ыяжы белеткээриниче кирер. Ынчан бажың тудар улуг чудуктарны аътка сөөртүр кылдыр белеткеп каар. Хөрээженнер ол ажылдан база чыла калбайн турган. Кыштың соогу турзаа, аттарын мунупкаш, тайгадан чудуктар сөөртүп бадырары-биле чоруптар бис. Ара-Аргадан школа, эмнелге, чуртталга бажыңнары тудар чудуктарны сөөртүп эккей турдувус. Бистер эр улустан шүүт чыда калбайн ажылдап, тудуг-суурну тудар херекке биче эвес үлүүвүстү база киргеп бис. Хөрээженнериниг ажылын Ооржак Маадыр-оол удуртуп турган. Бистер ону хүндүлээр, айтыышкыныы ыяап-ла күүседир турдувус.

Аныяк чоруур чылдарывыста колхоз-совхозту тургузар, оон ажыл-агыйын хөгжүдер херекке шыдаар шаавыс-биле киржип, чер-даа, мал-даа, тудуг-суурну тудар ажылынга эвээш эвес үлүүвүстү киргениивисти сактып орарга чоргаарачыг-дыр. Чүге дээрге чаа херектиң эгелекчилери болганывыс үнелиг. Бистиң эгелел каан ажыл-иживисти бистиң ажы-төлүвүс, салгакчыларывыс уламчылап, ону улам-на хөгжүдер, сайзырадыр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар-дыр. Амгы үеде ажыл-агыйда, чоннуң амыдырадында берге байдал таварышканын көрүп билип чор мен. Ону шыдажып эрге бээнинге бүзүрел, чүгле эки ажылдаар, корум-чурумнуг болур болзувусса, кандыг-даа бергелер моондактап шыдавас. Ынчангаш аллан-маадыржыларны болгаш өске-даа өөгүн чонумну эки ажылдаарынче кыйрыпан кижи-дир мен.

Дадарыкпай САРЫГЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

250 ДУГААР БАЖЫҢ

«Тыва тудуг» акционер ниитилелде 81 дугаар тудуг эргелелиниң начальниги Фёдор Дамбиевтиң редакцияга келгеш дыннатканы-биле алырга, оон удуртуп турар коллективи бо чылдың эрткен айларының бүдүрүге планын 92,7 хуу күүсеткен.

Автовокзал чанында аалчылар бажыңының ханаларын салып доозупкан. Чыл өгезинде көрдүнгени-даа ындыг турган. Акшаландырыышкын чогундан ара соксаан диш эмнелгезиниң тудуун 83 хуу кылдыр күүселип ап ыыдаан.

Кызыл хоорай чагыргазының бо чылдың ноябрь 18-те үнген доктаалы-биле Рабочая кудумчузунда 67 аал иштн чурттаар 250 дугаар бажыңны ажыглалга долу кирген кылдыр күрүне комиссиязы хүлээп алган.

Шала күскээр ол бажыңны ажылчын комиссия база хүлээп ап турганын номчукчулар билир. 3800 дөрбелчин метр шөлүг бо оран-савының 2991 дөрбелчин метри чуртталгага ажыглаар.

Өкпеленчиг-ле чүве: өөрушкү-маннайлыг көжүп чеде берген чурттакчылар телефон-биле хандырытынмаанын Фёдор Дамбиев тайылбырлаан. Ол бажыңче киирер ужурлуг телефонларны оон мурнунда туттука берген олар. Ол бажыңче киирер. «Мун үүрмектер» салыындан турда, аңаа кеспер ханы сигер иштн-биле кабель шоер. Орта база миллионнар херек деп чүве билингир.

Даңзы САЛЧАК.

БУЯННЫГ ЧОРЗУҢЗА, ТАНДЫҢ ХАЙЫРЛААР

Эм шыырының талазы-биле Тыва иштинде ады алгыр оорар Бай-Тайганың Шуйла Дустуг-Хем аржаанының эм шыырлыын эр баштай тып, аңаа кирип, эмнеиин эгелээн кыргыннаарының бирээзи Бора-оол Хертек дээрзин солуннадан номчуулаан бис. Бора-оол өгбе ол-ла Дустуг-Хемге малмаганын дыыраан, кыш, хай чок аңнап чеңнеп чурттаан ораан. Оон хиштат-товаштатынын ортунун ора-сомазы ам-даа бар. Ол төрээн бойдуусунга ынчыг хумагалыг чораан кыргаан. Чер чораанда, бодунун хөктүг, солун тоолчуг чүүлдери-биле кады ораан өөрүн бодунче хаара тыа бээрин эскеген мен. Бир катап кады аңнап чораанывыста кежээ олаг кыдынга тевеел орган чугаазын маңнап киирер бодадым. Бежен чылдарда бир кузун эткен үезинде болган чүве-дир. Маганаты. Хемниң бажы үезинде Хараар-Ойбак деп мунгаш эзимин ортузунда кадыр, турут хая бар. Хая кырынан хараарга оон баарында хамык ап, адышта дег көстүп чыдар. Оон ол менче хулумзуруп хөрүгеш: «...бо-даа Бора-оолду, чал-маган-даа орта турбуспас. Хаймра дилеп келген кижини ам канчаар, кудуг чорудар эвес. Моон баарында кырган бута бар, ону айлап аар боорлуг сеп ийин. Оруун үүнда, артыы өзенде азыглыг аң база бар. Ону база даалап аптыр сеп ийин. Бора-оол...» — дээш, көстүп келгени ышкаш кылдыр, хенертен көзүлбейн барган. Улумзуран орган кижи карааш көрүп кээримге, ийи холумну оруу сунуп алган олуп мен. Холумда таакпы-даа ок. Аңаа кайган ора, канчаагаш көөр дээримге, эзимден коючуг улуг сыын мыйызы шаарга берген бо уруп ор. Чактыр боом сегирип алгаш топтаарымга, дүште-даа чок оттап тур он. Шыгаап чоруй, чаңгыс аларымга, мыла-ла кээп ушту. Ону барып аайлап каашы, кежээликтей апаргаа, оламче чоруп ор мен. Аът-Оруу деп черге таакпылап, дыштанып олурумда, коргумдан оолаарлыг хаваа эртип чыдым. Оон соонда азыглыг хаваа чалгаараан-даа чүве дег. Таваар кылаштаа бар ноо. Ону база даалап аптаргаш, оламга өөрүшкү-маңнайлыг чедип келдим. Өөрүмнүн өөрүшкүзү мендеп дудак чок болган» — деп чугаазын доосту.

Хоочун ачы эзим-аргазынга хумагалыг өрт-халаптан ону камгалаар херек чок черге ыяш-даш кеспес, оттиген чүлбас, ан-менге каныг чораан болгаш чер ээзи-биле чүрээ түлүш чораанды ол-дур ийин. Өөгевистиң оон-даа өске солун чугааларын дыыпап пат болган мен. Оон кады аңнап, хиннеп чораан өөрү ашактар Чымы Хертек, Калдар Хертек, Сүрүн-оол Хертек, Тайбуу Хертек. Союспан Хертек болгаш оон-даа өске өөгелериниң аңменге, арга-эзимге ыяан билир мен. Оран-таңдызынга буяныг чораны-биле олар үзүн назы назылап 80-90 хар чедир чурттааш, чоокта чаа кызыл-дустай бердилер. Оларның шуптузу эгээртинмес малмаганыг, хөй джы-төлүг чордулар. Буяныг кижилерни оран-таңды безин ойбас деп чүве ол-дур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга кожуун.

Шагаан-Арыгның цемент заводунуң тудуунда

АРА СОКСААР ЧЫГЫЫ

Шагаан-Арыгның цемент заводунда байдал ам базала бергедеп келген-дир. Бир эвес ооң тудуунче, ону ажылчын күш-биле четчеләәринче үүгле кожуунуң удуртукчулары эвес, харын-даа республиканың Чазааның хамаарышкан яамыларының, комитеттериң талазындан дуза чедирбес үүве болза, республиканың амыдыралына онза чугула ужур-дузалыг бо тудугиун ара туруптар үеэн чоок хире-дир. Ам ол заводтуң тудуунда ажылдап турар чамдык эштерге сөстен берөөли:

ТУМАН ӨТТҮР БАРААНЫ...

Шагаан-Арыгны кыш эгезинде шан-туман бүргей алы бээр. Чамдыктэ машиналар хүндүс безин карактарын чырдым алган салчып турар. Кылымал далайның бир ужуу ыида.

Бо удаада эртенги туман ышкаш, эгези-даа, төнчүзү-даа билдинмес Шагаан-Арыгның цемент заводунуң тудуунуң чоруп турарын допчулаайн. Акшаландырышкын чогундан барык шак турупкан тудуг сентябрь айның төнчүзүнде катап кылдыкып эгелээн. Анаа чоруп турувуста Ак-Довурактан, Шагаан-Арыгдан, Хайыракандан тудугжулар барып, элээн хайымныг ажылдап турдулар. Ноябрь ортан үеэнде ыида байдал сыр-дедип бооп турарын айытпас арга чок.

Заводче суг дамчыдар улуг демир хоолайлар тудуштурап кадмакчылар дилеп кол инженер В. Г. Николаенко ховуну бир кылдыр халыткаш чадашты. Бир улуг оңгар чаныгга кээривиске, элээн каш хоолайларны тудуштуруп чоруй, каапкаш барган болду. Кадмакчыларның истерин безин быскан хар дүглапкан.

Ооң мңай чоруп орарывыска оңгар касхан экскаватор, шыйлашкынаан дуруна ышкаш, «мойнун» оңгарже суп алган тур. Чаныда элеш-карааш дээр кижи-даа чок.

— Солярка чок турары олдур. Кывар-чаар материаллар садар акшавыс төнген — деп, Николаенко бруузунган дег тайылбырлады.

— Каш чыл бурунгаар «Шагаан-Арыг тудуг» трези турда, тудугга эргежок чугула керээлиг организациялар турду. Ам үүг-даа артпааны олдур. Хамык үүвени Кызылдан экээр. Оода чаларда хар аштаар компрессор алыр дээш ийи хун чадаштывыс. Шак ынчаар ажылдаар болза, ондаа чыл дургузуунда доозулбас тудуг бо — деп, заводтун бүдүүлге-техниктиг кылдызының ажылдакчызы Валентина Чепсаракова хомудады.

Чепсаракованың хомудалы төп. Бүдүн-бүрүн үүвени үрээриге, үптеп олчалаарынга дыка эки өөренип алган бис. Барык чээрби чыл дургузуунда ажылдап келген трести саидарадырынга каш-ла ай негеттинген. Ам ооң орап-сазыы-даа чок. Конторазын безин садыпкан.

Бир-тээ, Шагаан-Арыгда Тыванын цемент заводу туттунуп турар үүве төлээде, аңаа кол кеөөлиг тудуг организацизы тургу дег. Ону тургузуп болурунуң базазы чок эвес. Бар. Эрги трестиң складтары, үлетпүр базазы тур ышкажы?

Шагаан-Арыг дээрге келир үеде Тыванын кара чаңгыс порт хоорайы-дыр. Маңаа чүгле цемент заводу эвес, өске-даа улуг базалар, бүдүүлгелер туттунар аңаар. Ынчангаш амдыызында бар чүүлдерни камгалап, харын-даа сайзыратыры чугула апарган.

Цемент заводунуң девискээринге кээривиске, хамык демир-дес аразында бичин вагончугаштан ыш бурунайнын тур. Долгандыр шимээн-даапдаа чок. Хүндүскүнүң ийи шакта ажыл-иш хайныышкынныг чоруп тургу дег.

Шагаан-Арыгның цемент заводун вахталыг арга-биле тудар, Кызылдан, Красноярскиден тудугжулар кээп ажылдаар дээн чугаалар аңаа бир суг ышкаш ага бергени ол-дур. Кускээр Москвадан цемент заводунга берген 426 миллион рубль акшаны тудуг организацияларынга үлеп берипхен. Ол акша-хөреңгинин канчаар чарыгдаттыганы кылдыган ажылдарның чижек-лемчээли амдыгаа чедир биллинмес.

Кежик-оол ТӨРЕВЕ.
«Шынның» корр.

ЭЛЕКТРОЛ ЧОК КАННАКЧЫ МЕН

Төп Россиядан келген мен. Ол чыл кадмакчылап тур мен. Цемент заводунда ажыл эдмежок. Кижинин бодундан хамааржыр. Ынчалза-даа ханлыылгавыс дыка багай-дыр. Кадмаар, сыныладыр демирлеп-ле хөй. Олар электродтар чокта тутчур эвес. Хемчээли, хереглеттинер материалы база аңгы-аңгы болгулаар. Бир-ийи килограмм электрод дилеп Кызыл хоорай-чечери албан-даа апаргылаар. Ол дээш беш-алды тоннаның машиназын чоорлар ужурга таваржыр. Чамдыкта баарга, чок-даа болгулар. Куруг кээр ужурга таваржыр. Дарогаларывыстың чугаазындан дыңнаарга, Саян артындан келген чүүкту Кызылга лужүрбейн, шүүт-ла Шагаан-Аныгже чоорларга, «Тывахарылчаштырылга компаниядаа, «Тыва тудуг» акционер инитилел-даа, фактуразынга боттарының немелле өртээн бижээш, бадырыптар дээр-дир. Ооң оонунга немент заводунуң директизызы Саян артында баазалар-биле дорт харылзаалардан түткаш; немелле өртөк төлевейн барып болур дээр мен.

Сергей ВАТУТИН.
карчакчы.

КАЖАРЛАП КААПТЫ

Цемент заводунун тудуунга барык-ла эгезиниден бээр ажылдап келдивис. Частыр бүдүмелдер шыгжаар складтарны безин бис туттувус. Чамдык даргаларывыс акша-төгериктиң чогунга сылдап, бистиң ажылдаан акшавысты ай-шаанда бербейн турарының фактылары бар. Ол акшалар узамдыгып, харын-даа уттупдуруп каар чыгыы апарган.

Чоокка чедир-ле бистиңбиле кады Геннадий Хитвев деп кижи ажылдап турду. Дээли эртемниг тудуг инженери. Кажар-оптуу карактарындаңна иллеп кижи. Ол биске частыр бүдүмелдер складтарын кылдыын дааскан үүве. Кылза чогуур ажылдарны доозуп каан бис. Алды-чеди ай-даа ашты. Шалыңывыс суваг. Ам дыңнаарывыска Хитвев коммерсантылай бергеи болду. Таптыг ыыап көөр болза, бистиң акша-хөреңгинис ооң холунче кирген чадавас. Дүүн чаа-ла аңаа турган кижи ленертен коммерсант болу берип, сая-сая акша-төгериктиг апарганын кижи кайгаар. Чөпле ынчангаш тудугжулар, эң ылаңгыя тывалар, ажыл кылганда ооң өртек-үрезинге сагыш салбас-тыр бис. Кылынар дээрге ылып-ла чыдар. Бистиң эрге-ажывысты камгалаар кижи чок болганы ол бе?

Михаил КӨШКЕН-ООЛ.
Тудугжу.

АЖЫЛДААРГА ШАПТЫКТЫГ

Ажылды организастаары даргаларның хөрөө деп бодаар мен. Цемент заводунун тудуунда кижинин сорук кирипки дег, барык үүг-даа чок-тур. Ажылдаан акшавысты өөреңнээли дээш тыртып ап-ла турар. Та кажан, кандыг хүн экижиир сан-хөө үүве бо.

Антон Таратутинниң удуртканы «Шагаан-Аныг тудуг» кооператив багай эвес ажылдыг коллективтериң санында кирип турар-ла харын. Ынчалза-даа бичи янзы-бүүр материаллар-биле хандырар ужурдуг тускай организация чок. Чаңгыс кадаг-даа аптар черни Шагаан-Арыг хоорайдан тываны берге.

Соок дөртен градус чедип тур. Кыжын фундамент салыр ужурга таварышканывыс конгут-дур. Хоютган бетонну беш-алды-даа машинаны эөлчег дургузуунда кудар апаар. Ону чылдырыгга дыка хөй электри күжүн чарыгдаар апаар. Олдаа канчаар ыыдыг-ла-дыр. Тываада эргежок чугула цемент заводун № 1 тудуг деп саналар болза эки. Ооң акша-төгериин чыл эгезинде-ле үндүрүп берген болза, чер казар, чер иштинге кылыр ажылдарны чылыг үеледе кылып доозуптарынга тудугжулар белен.

Ажылчыннар дүштеки чапсар үезинде Шагаан-Арыг барын, бажыңнарыдан чемненип турары канчап-даа таарышпас. Цемент заводунуң директизы совхозтар-биле дугурушкаш, көдээ ажыл-агый продуктуларының бот-үнезин барымдаалап садып алган, столоваядан ажытса чүү? Совхозтарга часкы-күскү сезоннар үезинде баарга, дүштеки чемнин өртек-үнези үүс рубль безин четпес чоржук чоп.

Рынокче кирген-не бис дээш хамык чүвениң өртээн кайыгамаанчок өстүрүп турун бээрге кайын боор. Халас чүве каяа турар. Ынчалза-даа хире-черге, өй-чижек деп чүве бап-да болгай.

Ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар болза, тудугларны чогуур хуусаазында бедик шыныалыг кылдыр ажыглалга кирипп болурунун арталары бар.

Алексей МАЧЫЫЛАЙ.
АЖЫЛДЫН ТҮННЕЛИН ҮНДҮРЕР

Тудугну акшаландырып турары дыка багай дээрзинге ажылчыннарның саналынга бүүрүн каттыжар мен. Бо кузун биске үндүрүп берген 426 миллион рубль акшазындан ам көпеек-даа артпаан. Амгы өртек-үне-биле алырга, дыка эвээш акша-дыр. Беримчези чок чыгыы болуп-тур. Чижээ, цемент заводунда элээн кызып ажылдап турар «Шагаан-Арыг тудуг» кооператив 7 миллион рубль акшаны алгаш, бо хүнперде дөңгүп-ле 600 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылларын күүсетти. Ак-Довурактың, Кызылдың тудуг организацияларынга берген акша-хөреңгилеривис материаллар дээш баш удур төлелгеже шилгий бееген болду.

Келир чылдың байдалы шүүт билдинмес. Он ийи миллиард рубль акшаны аазаан дижир. Бир эвес бо чыл ышкаш, акшаландырмышкыны орайтадыр болзувусса, тудуг ажылдары-даа чоруттунмас, акша-хөреңги-даа шингээттинмес.

Москвадан улуг комиссия кээр деп сураан дыңнадым. Ол комиссия бистиң заводувусту оюп эртпес боор дээрзинге бүүүрел олурар-дыр бис.

Күзүн чаа-ла эвээш-биче-даа бол, акшалыг түрдувус. Ам тудугжуларга безин садып бээр акшавыс безин чок. Нефть базазындан бүдүн чартык тонна кывар чүүлдү арай боорда чээп алдывыс. Байдал шак ынчаар уламчылдар болза, ажыл-үүле бүтпес.

Кылчымаан чүүлдер эңмежок. Вахта арказын ажыглап ажылдап турар боңгалалар шүүт көөлдөстээн. Сөөлгү үеледе А. А. Таратутин удуртканы каш кижилиг кооперативле чоруп турар-дыр. Өскелери көөлбес.

Заводту ажыглалга кирерининиң хуусаазы хонук эрткен тудум улам-на кызылып орар болгай. А бистер ам-даа оон таваан салып албаан бис. Шак ынчаар ажылдаар болза, ондаа чыл иштинде кайын тудуп доозар. Ынчангаш цемент заводунун тудуунда ажылдап турар организациялар айда ийи удаа ажыл-ижин түүнеп, сорулгаларын чугаалажыр болза эки деп бодаар мен.

Владимир НИКОЛАЕНКО.
Заводтуң кол инженери.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

Дүвүрел-биле

ЧҮНҮ ЧИИР, ЧҮНҮ КЕДЕР БИС

Бөдүүн малчын кижи мен. Мени Чашмаа Донгаковна Бегзи дээр. Бай-Тайга кожуунда «Бай-Тал» совхозта 23 чыл иштинде мал ажылы кылып келдим.

Амыдыралдың бергезин, хыштың соогун канчап ажыл эртерин мунчулуп бодап ора силеже, бүзүрелдиг «Шын» солунумче, бир дугаар чагаа бижип олур мен.

Мунчулганым ужуруп ам каксы тайылбырлап көрейн. Бо айтырыым үүгле менээдаа эвес, а ажыл-агыйын бүгү малчыннарынга хамааржы бээр деп билип турар мен. Херектин алыс үүказы мынаг. Совхоз дүшкен. Март айдан бээр акша албаан бис. Чүгле октябрь айда эвээш аванс алган. Ол хлебке безин четпес. Чөпле моон ынай канчап чүүрттаарыл? Кыштаавыста шаарааш казанак бар. Соңга шилидаа, печка херексели-даа чок. Ажыл-агыйның талазынан малчыннарга дуза көөгүүпеске, бистер оларны кайыын дилеп, ыдыында-ла чай чок улус каяа чедер бис, совхоз дүже бээрге-ле херээвис чок болганы ол бе?

Бистер хураганны, анайны чыллың-на ниитиниң малына немештир өстүүп берип-ле турар-дыр бис. Малывыс дүгүнүүн, эдинин өртээ кайнаар барып турарыл?

Оода үүгүлер пособиезин безин үнмес-тир. Чөпле канчап чүүрттаар бис, чүнү чиир, чүнү чедер бис, кожуун чагыргазының көөгү ажыл-агый өөреңлиниң удуртукчулары, тускай эртемниглери чүү деп түүнел чыдыгын, биске кандыг боттуг дуза кылып болур силер?

Чашмаа БЕГЗИ.

«Туралыг» биче бүлүктүгүнүң малчыны.

РЕДАКЦИЯДАН: Чашмаа Донгаковна ышкаш хөй чылдарда боттарының колхозунга, совхозунга ак сеткилдиг-биле бараан болуп келген чүс-чүс малчыннар ооң дуваурел-биле бижээн чагаазында киирген бодалдарынга бүрүүнү-биле катчырлар. Шынап-ла, ындыг. Ye берге, дошкун апаргган. Бистин бөгүнгү туренчиг амыдыралывыстың кол чылдагааны — ажыл-агыйларының «кармахтарында» ажылчын кижи бүрүзүнүн күш-ажылын үнелеп, аңаа төлевир кылдыр бээр акша-хөреңги чок апарганы. Шак ындыг байдал Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозта эй-айы-биле уламчылап турар. Ынчангаш ажылчыннарынга, малчыннарынга шалын төлевирни узамдыктырып келгенин биске кожуун / чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехники Александр Суге-Маадыр телефон-биле дыңнаткан. Ооң чугаазы-биле алырга мынаг: хойму Чашмаа Бегзинин чагаада киирген фактылары шын. Туралыгның малчыннары, үр үеде акша албаан. Мында кол чылдагаан болза, моон мүнүнде эйларда кодуунунун ажыл-агыйлары Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадынга боттарының дужааганы продукциязы дээш 60 миллион рубльзин алыр турган. Ынчаарга ол акша кожуунда банкыже шилчиттин берген. А банк ажыл-агыйлар күрүнеге өрелиг дээш ону бербейн барган. Ынчангаш ажыл-агыйларның эгаа саныне үүг-даа кирбейн баар орта, чижээ, бай-талчыларның үр үеде акша албайн келгенинин чылдагааны ыыда чүс-дир.

Александр Хертековичиниң ыңнатканын ёзугаар алырга, амгы хүннерде ажыл-агыйларның сөөлгү айларда дужааган эдинин, дугүнүн өртектерин — 100 миллион хире рубльзи суурлар санай хуваап, улешчиреп болгунун аргалы бар. Бо удаада кожуун банкызы кунне өрезин дээш ажыл-агыйларын чаңгы акша-даа тыптыр болган. Ындыг болганда. Туралыгның малчыннары чоокку үеде акшазын алыр дээрзин эргелелиг кол зоотехники бүзүреткен.

* * *

АМЫЛЫРААРЫ БЕРГЕДЭЭН

Эрзинин сентелге-тудуг участогу хажан акша-хөөеектиг турда, район төвүнге чүрүттүгүнү болгаш өске-даа амыдыралга ажыктыг социал тудугларын тейлер тутканы чон билир. Чүүрттүлгө бажыңнарының, албан черлериниң, организациларының, культура болгаш өске-даа объектилериниң капитал сентелгелерин чүгле бистин сентелге-тудуг участогу кылып турду. Ниити базазын база эки турган.

Ам ынчаргы экономиканың калыг-бергге үезинде, рынокчуг амыдыралды кызыл келгени-биле бистин республикада сентелге-тудуг участоктарын дүүжүүген. Участоктарны хуулжулар деп айтыышкынга алыскаш, дүшкен.

Сентелге-тудуг участогу турда бо чылын ийи аал ишти чүүрттаар 3 бажыңны тутканы ажыглаттга июль айда киирген. Ол бажыңнарны тутканы дээш район чагыргазы биске өрелиг болуп арткан. Сес аал ишти чүүрттаар общежитиени база тудуп эгелээн турган бис. Акша чогу-биле ол тудуг база ара соксаан.

Бистин сентелге-тудуг участогу республиканың чамдык тудуг организацияларынга 8 мөн рубль төлээр өрелиг бар. Бир эвес район чагыргазы бистин кылган тудугларывыстың өрезин берилтер болза, үстүнде алаанын өрелистэ төлеп берилтериниң аргазы бар. Ол общежитиени база чагырга черинин шугуут-биле кылдыын турган. Акша иокта тудуг материалы база тыныыбас. Тудугжуларга төлээр акша база иок.

Амдыызында бистэ төгелиг бир трактор бар. Арткан машина-техникаларывыс 8-9 чыл болган. Ам үүгле үндүр бижинин арткан.

Участокка мурнунда 44 кижи ажылдап турган, ам 14 кижи арткан. Арткаңнары өске черлерде ажыллай берген. Арткан 14 кижи сентелге-тудуг участогун хуужудуп алыры-биле чамык документилериниң кызыгче чоорулукан бис.

Сентелге-тудуг участогунун туттунуп турган чаа базазын Убса-Нур оргулаажының ассоциациязының садып алыр-биле документилерин А. Д. Лодук алган Москваже чоруткан.

Бис ол участокту хуужудуп алган, кылыр ажылларны боттарывыс албан черлери-биле, организациялар-биле көөгүнүн чарып алган, бажыңнар тудар, сентелгелер кылыр ужуулуг бис. Амдыызында кожуунунун бойдус камгалал комитединге 2 аал ишти чүүрттаар бир, орук-сентелге участогуна база ийи аал ишти чүүрттаар, бир бажыңны тутарын дугуржун алдывыс. Ол ишкан 8 аал ишти чүүрттаар общежитиени уламчылап тударын бодап тур бис. Ындыг-даа болза үстүнде адаанын өөреңнин амдыызында акшазы чок болуп турар.

Ам бо хүннерде бистин арткан 14 тудугжуларывыс ажылчок. Ындыг-даа болза, арткан ол тудугжударывыс боттарын шта-мында аар-саар ажылдап кылып чоорлар, турарлар. Ынчангаш ажылды кылыр дээрге-ле акшага көөп үнер боор-дур.

Аллын-оол ДОНГАК.
Эрзин кожуун.

ЧЕТЧЕ ХАН-ДЫРБАСТААН

Ак-Довурактың хлеб заводу сөөлгү үеде чонну хлеб-биле четче хандырып шыдавастаан. Ооң чылдагааны — заводтуң дериг-херекселдериниң доктаамал үрелип турарында. Эвээш-биче быжырган хлебти чамдык үеледе чон садыгларга безин чедирбейн печкадан ээрин манап турган, садып аппаар. А Кызыл-Мажалыктын, Ак-Довурактың, Постоянныйның садыгларынга хлеб манаан чон куруг черге хүнээр турдулар. Чоок черлерже хлеб чедирилгези мынчаар үзүктелип турда, ырак суурлар дугайын чугаалаан-даа хереө чок. Хлеб чок аштап олурар эвес, ол суурларның чону эртежикле хлеб заводунга чедип келгеш, эөлчег манап тура хүнээр. Соокта кижилер дыка-ла бергеден турар апарганы кээргенчиг. Эөлчег-биле ооң, аяр садар иргн бе дээш манаарга мыдыг эвес, куштуг кижилер оочурда кижилерни чара чүткүп турган, садып алгаш чоруп турарлар. А шала кошкактары эөлчегле карактары кылаайнып турганнар.

Заводта мындыг байдал канчап турганын ол? Технологтуг дериг-херексел-дерде ажылдап турар улустун кам чогу ол-дур деп чугаалаар аваар. Дериг-херексел-дерни өй-шаанда хынап, үрелишкиннери удур элип, үзеп-чаап турбас болза, кандыг-даа техника үр болбас. Үрелип каар. Заводтун директору, инженер-техниктиг ажыллакчылары ону билбестер эвес-ле болгай. Тоомча чок чоруктун уржуундан чону хлеб-биле чедир хандырбайн турары ол-дур. Заводта ажылдап турар хлеб быжырыкчыларының эөлчеглери өй-шаанда хүлээнчип албайн турарлар. Кожуунун хлеб садар дээн магазиннеринге ам хлеб саттырбайн турар. Чүге дээрге хлеб заводунун директору, кожуунун коржаа хериминин даштында бичин борбак бажында хлеб садар кылдырып каан. Бо дээрге хлеб заводунун боттарының эккеп алган далганындан хлеб үнүп турар болганда, экша-орулганы хлеб заводу алыр апаар. Моон соңгаар хлеб заводу хлебти боттары садар. Ынчангаш хлебти чоога чедиштир быжырып, хлебтин чиг болурун болдурбас дээш ажылдаар болза эки.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

АТ БОЛ ЧАСКАН

Ачам ашак кончуг-ла аңнаар, диңнээр чораан кижи. Ынчап чорааш ат боор часкан чери база бар.

Кускээр диңчилер-даа аттанып эгелээн. Ачам хайын аңаа олурар, күш-хүнезинин белеткеңгеш, сураглыг анчы Кылын-оол ашак-биле аскыр мунгаш аттанып-кан. Олар Барлыктан үнгеш, Ак тайгаларын тавараш, та каяа-каяа чедер турган улус чүве, ачамнын чугаалап олурган черлериниң чамдыызын сактып олурарымга мынаг: «Ак баштап Хан-Дээр, Аны, Ону, Шетчик-Бугазы, Ыт-Суу... ыыаар чедер бис, оглум, аал-орааныар эки эөлеп турунар...» — дээн ышкаш.

Ынчан оларның тайга эртынга чедери ийи-үш хонуктан черле ара чок турган. Анчылар-даа чедер черинге чедип, аңнап, диңнеп чоруп турда, чаңар хонук-хуусаа-даа келген. Хай иттирип черинге, тайга-таскыл артынга ачамның мунуп чораны аскыры өлүп калган. Ийи ашак сүмележип-ле эгелээн улус-тур.

— Сен-даа, ашак, канчаар деп ам, чүүгүвүс алгаш, мени мурнап хавыт, мен сээн сооңдан элэтип, чер ап базыптайн, ыыаар аалга четкеш, ат-хөлден тыпкаш, мени уткуй улустан аткарыптар болган-дыр сен ийин — деп, ачам мунгаргай эжинче көрген-дир.

— Өлүр, чилер-даа үүве болза, кады-ла хөделзивисе дээре боор дээш, Кылын-оол дыңнаар-даа угчок болган.

— Чаңгыс ат-биле чүнүн черин чедер бис, куш-хүнезинивис база эвээжээп-дир, сен харын дүрген челерин бодап көр, бо тайга-сыныы нелээ каинап ажып аар деп бодап орарын ол? Чаңгыс-ла дириг үнер аргавыс ол-дур, сен дүрген аттанып ужурлуг сен — деп, ачам эжин арга-чадаарда аайынга кирип алган.

Эртенинде эжин дан бажында-ла аткарыпкаш, ачам чүү-хөөзүн белеткеңгеш базыплаткан. Кайы хире хилинчектеиип, аштап-суксал чораан чүве, боозун шоолуг-ла чугаалаксаас кижи. Ынчап черинге черинге хонуп-дужуп чорааш, Ак хемче кирип базып кээрге, хем чеиней берген, чадаг кижи хамаанчок аттыг кижи кежер аргажок чыдып-тыр. Чылдын-на бо чүкче аңнаар болгаш аттыг улус кежер кежинге часпайн келген ашак чүве-дир. Эрикти одурту базып тургаш, шала калбак дээн кежигни шилип алгаш: «Дөмей-ле өлүр кижиле ыйнаан мен, сутта баарга соңгу назыда эки чүве дээн, бурган-на өршээзин» деп чалбарып, тейлеп-тейлеп алгаш, сутже базып кирипкен. Куйга-бажынга, сөөк-чилиинге дээр соок сутта чиниедип чорааш, кирген черинин шала адаа дужундан хол-буду билинмес апарган сүзүп үнүп келген. «Бир өлүм ынчаарла эрти ыыспе» деп тейлеп, от-хөс салып, чыныып, сегеренип алгаш, улаштыр-ла базыпкан. База бир улуг өртты арга-чадаарда ажып кээрге, Алаш хем соок тыныжын үүп, маңаа чыткан. Ону база тейлеп, чалбарып чыткаш, сүзүп кеже берген ашак-тыр. Кижи бүзүрээр-даа арга чок, тоол, домак-биле дөмей чүве-дир ийин. Ынчан хилинчектеиип чорааш. Алаштын бетинде арт кыынга үнүп кээрге. Эдегей ховузу көстүп келген. Ону кежер шейлүп чоруткан чиге атторуу-биле бир аттты мунган, бир аттты четкен кижи тутсуп ооган. Келзе-ле ооң аңызы Бады кырган-ачамнын огду Шактар. Ол ам боттывынгыр композитор апарган болгай.

Мындыг хилинчекти көрүп чорааш, арт-сын, суг-далай диейн, аал-орааныче мынчыла орар, тыва кижи ышкаш оран-чуртунга ынак, бердинген, чаныган амыган чеиле чок деп бодай бээр-дир мен.

Дыртык ДОНГАК.

ДУГУРЖУЛГА ЕЗУГААР ХУРАЛДААШ...

Качык үүгле Эрзин районда эвес. Тывада база бир каас-чараш чурумалдыг черлериниң бирээзи. Ооң агаар-бойдузу, аржаан суу, эм оттары, арга-ыяжы, аңмени байлак оран. Ол мал одарладырыга, чайладырыга, кыштадырыга кончуг таарымчалыг чер.

Ажыл-албан аайы-биле кожуун төвүнден кезек даргалар Качык чоруур дээрге оларның машиназынга олурупту. Мээн бир дугаар, 1951 чылда, ажылдап эгелээн черим ол үүве. Ол черге чообаандан бээр 40 ажыг чылда өткени ол. Ында ам «Качык» деп арат ажыл-агыйы бар.

Арат ажыл-агыйлыг малчын Эрес-оол Натпиттин аалынга бардывыс. Баштайгы кирген аалывыс ол. Малчын тудуп алганы кыштаанда хонуп алган. Ында малчыннар бот-боттарынга дузалажып, кыштаглавын шеф-биле кылып алганнар. Ол коданында совхоз малы-биле катай болгунун хуузунда малын өстүрүп орарын боду чугаалай-дыр.

Оон чоруткаш, Качыктын Баян-Колда чүрттап орар Дажы Бучевич Кунгаанын аалынга бардывыс. Ийи өг болду. Кады өө ачазы. 84 хаалыг Бүү Дарбаевич Кунгаа ийей сүг болду.

Өгге хире бээрзивиске. Бүү Дарбаевич оглунун оолларыбиле керосин лампазының чырынна көөрлээн орлар. О чөпле электри чырыы бар эвес, кежээ чалгаа чазыптар көрүп орар телевизор бар эвес, ыыдыг-ла ыйнаан. Ол кыгаанын төрүттүнгеп өскен ийи Качык ол.

— Ук шаанда маңаа сес арбаныыс Качык сумузу турган. 100 чыгыы өөгө Качык, Сергин-Кол, Балыктыг ол ынчаар чүрттап чораан. Оларны ол үеде хуузунда малын малдап, өстүрүп турганнар.

Качыкка оон чоорту эгелиг, ыыдыг-ла хөделзивисе дээр боор дээш, Кылын-оол дыңнаар-даа угчок болган.

— Чаңгыс ат-биле чүнүн черин чедер бис, куш-хүнезинивис база эвээжээп-дир, сен харын дүрген челерин бодап көр, бо тайга-сыныы нелээ каинап ажып аар деп бодап орарын ол? Чаңгыс-ла дириг үнер аргавыс ол-дур, сен дүрген аттанып ужурлуг сен — деп, ачам эжин арга-чадаарда аайынга кирип алган.

Эртенинде эжин дан бажында-ла аткарыпкаш, ачам чүү-хөөзүн белеткеңгеш базыплаткан. Кайы хире хилинчектеиип, аштап-суксал чораан чүве, боозун шоолуг-ла чугаалаксаас кижи. Ынчап черинге черинге хонуп-дужуп чорааш, Ак хемче кирип базып кээрге, хем чеиней берген, чадаг кижи хамаанчок аттыг кижи кежер аргажок чыдып-тыр. Чылдын-на бо

Чүүрттаар бажыңнар, эмчи пунктузу, магазин, мал эмчизинин бажыны, хлеб быжырар чер туттунган. Ол-ла бүгү ажылдарны кылырда сумунун арбан даргаларын дамчыштыр араттар аът-биле чудуктарны төрепчилеп сөөртүп турган, шеф күжү-биле халас тудуп кылганнар. Ол үеде арат чоннун идепкейлиниң ажылгырын, дыңнангырын хүндүлээлиин ам-даа магаадар мен. Чүнү кылыр дидир шүүтүзүн хол-биле кылыр. Амгы үениң улуг-даа, аныяк-даа улузун ол үениң кижилери-биле деңнээр арга чок.

1951 чылда бо Качыкка колхозту организастап тургусту. Качык хемнин ол чарыынга чүрттүлга бажыңнарын тудуп, ажылгалга кирип турган. Оны базала колхоз кежигүннериниң күжү-биле тудуп турду. Оон тудуг-сүүр көжүп эгелээн. Ол колхозту Степан Сотнамович Комбу даргалаан.

Качык чоны тыва дылды коолуунда-ла билбес турган. Хурал-сүглаа эрттирерде, моол дылга эрттирип турган үүве.

1953 чылда ол колхозту дужургеш, амгы «Нарын» совхозунга каттыштыргаш, маңаа чүрттап чораан бүгү чоны ынаар көжүргеп. Маңаа турган школа, эмнелге, магазин чүрүттүлга бажыңнары шупту ээн калган. Ол-ла бүгү тудугларны чоорту эстип калган. Ам оларның орнунда өй-чангыс өөгеннер артган. Оон соонда чоорту, харын сөөлгү чылларда, чайгы үеде кан аалдар кээп чайлаар турган. Шаандагы маңаа чүрттап чораан малчыннар кыштаглавычын өдээ аотын кылган.

Ам харын бо Качыкта арат болгаш тараачын ажыл-агыйны тургузуп, шаанда маңаа чүрттап чораан кыгаанарның ажы-төлү көжүп келген чүрттап эгелээннинге өөрүүр-дүп мен. Ам мында эң-не улуг назылыг кыгаанардан мен часкаан мен — дээш, Бүү Дагбаевич бодунуң сактыышкынын доосту.

Район Советинин даргазы Х. С. Кара-оол, кожуун чагыргазының иштики херектер киллизиниң начальниги Э. М. Ижи, Нарын суурнун чагырга даргазы М.-Б. И. Дакаа, Качыкта арат болгаш тараачын ажыл-агый даргазы Ч. Т. Сендажы олар МАР-ның Завхан аймактын Баян-Тэс сумузунун чагырга даргазы-биле бо чылдың октябрь 12-де чарган керээнин угуржулгазын ёзугаар тыва болгаш моол малчыннарын каттышкан хуралын эрттирер деп чарлаан турган. Олар ол хуралга баары-биле чораны ол.

Оруувусту уламчылаары-биле аттаныптывыс. Кырганывыс база биске ушкажыпты.

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Аракчаа Чалзыпович Хумбунуун аалынга келдивис. Малчынның боттарының эртенги чымыштыг ажылын доозупкан болду. Оларның мал-маганы хурменди, кажаа-хораазы чылыг, сиген-шибияны четчир, кышка белеткели эки дээрэн каракка көскү болду. Олар онуг боттары-даа чугаалайдыр. Аракчаа Чалзыпович ол хуралга баары-биле белеткенип алган, база-ла биске качы берди.

Ол хуралдың кол сорулгазы — ийи таланың малчыннары мал оорлаар чорук-биле демиселдя күштелдирериниң дугайында болгаш бот-боттарынга дузалажыпкын дугайы.

Орукка чоруп олурувуста, Аракчаа Чалзыпович 14 баш чылгызын бо чылдың март айда оорлатканын чугаалай-дыр.

Моолдуң кызыгаар постунга чедир машина орук чок. Качык хемни ай-дедир чежип, арга-ыяшты оюп чорааш чедип келдивис.

Моолдун-даа бистиң-даа малчыннарывыс айытканы шаңында улуг сонуургалдыбиле чедип келгеннер. Баян-Тэстен келир даргалар чогуур шагында озаллап келдилер. Ол аразында Моолдуң од кезек малчыннарын харылаа турар даргазы Төмөрийн Пелжээдин ниити мал-маганын, ажыл-ижин, сонуургадым:

— Баян-Тэс сумузу ниитизи-биле 93 муң баш беш чүзүн малдыг. Чүгле Качыкта 92 малчын өрегелиг, ында 420 ажыг кижилиг, 19 муң ажыг хой, өшкүлүг, 800 ажыг инек, 700 ажыг чылгылыг — деп чугаалады.

— Бо чайын бистин девискээринске чаъс-чаашкыныыг болганы-биле оът-сиген эки үнген. Бистин мында малды хуужудуп каан — деп немеп кагды.

Моол даргалар чедип келири билек, хуралды доозаанна эгелээн. Баян-Тэс сумузунун чагырга даргазы Х. Дамдинсүрэн хуралды керээ ёзугаар эрттирип турарын чугаалааш, керээде айыттынган кадык камгалал, улус өөредилгези, көдээ ажыл-агый, мал оорлаар чорук-биле демисел дугайында болгаш өскелаа айтыдыгларга ол доктаадаг.

Ол хуралга мал оорларыбиле демиселди күштелдириниң дугайында улуг чугаа болган. Аваа саная-оная солчулгазы болган. Бир дугаарында Кенчүүта бистин малчынывыс А. Ч. Хумбуп саналдаан, кожа-хелбээ ийыдаалыг чүрттаарын, моол хамаатылар кайы-хамаанчок аалдар кезип чоруп турарын чугаалаан. Оон 14 баш чылгызын март айда оорлаан суурун алгаш, моол кызыгаарынче кирип бергеннинин изин Моолдуң кызыгаар шелгелдинге көргүскен. Ону бодун тудуп алгаш. Сагаан-Толгой кыгаанынга хүлээдип бергенин. Моолдуң талазынан дузалаарын аазаан, курут болганын, ол боду эрттирилге хыллырын алгаш, бир ай дилээш, тыпаанын хомудап чугаалаан.

Оон соонда бистиң малчыннарывыс Эрес-оол Натпит, Серен-Доржу Има олар база аттарын оорлатканын, ол аттарны база моол хамаатылар оорлаанын хомудап чугаалааннар. Ындыг-даа болза, чүгле моолдар оорлап турар деп чугаалап болбас, бистин хамаатыларын талазындан база оорлап турар. Ийи таланың оорлары боттоттарын билчир, аразында дугуржулгалыг, ынчангаш өттүржүп берип турарын олар саналынга чугаалааннар.

Ынчангаш ийи тала боттоттарынга дузалажып, оорларны тударынга деминг ажылдаарын дугурушкан.

База бистин малчынывыс Дажы Кунгаа каажалап каан турган аттарын оорлатканын чугаалааш, Моолдун малчыны Чамзырын Доржу деп кижинин чылгызын оорлаан кижилерни тудуп бергеш, ол чылгызын эгидип бергенин саналынга чугаалады. Бистин Эрзин девискээринден оорлаткан малдар моол девискээринче кирген сөөлүнде тывылбас, ынча малды эгиткен деп чугаа дыңналбас чүве-дир деп, ол саналдаан.

Оон соонда Х. С. Кара-оол, Э. М. Ижи, М.-Б. И. Дакаа олар үстүнде чугааланшан айтыг талазы-биле боттарының санал-сумелерин чугаалалдар.

Баян-Тэс сумузунун Качыкта малчыннары кыгаарын чаңгыс ай доктаадып каан чүүмүн шыңгыы сагып, мал оорлаар чорук-биле демиселди шыңгыыладып, бот-боттарынга дузалап ажылдаарын чүүлүг деп көргеннер.

Николай ДАЖИНМАЙ.

КАМГАЛАЛДЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Республиканың школаларынга, институттарынга, училищелериниге турган шериг хереө өөренип эртемни ам амыдыралтын айыл чок чоруунун камгалалының үндезиннери деп эле адаан. Ынчангаш бо чаа эртем талазы-биле өөредил

◆ *Декабрь 3— Бүгү - делегейниң инвалидтер хүнү*

ЧААСКААН АРТПАЗЫН ДЭЭШ

Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүнге уткуштур РФ Чазаа, ооң соонда ТР-ниң Чазаа тускай доктаалды хүлээп ап, инвалидтерге бүгү талалыг дуза, деткимче болдурары-биле декаданы чарлаан. Ол талазы-биле кандыг ажыл чоруттуганының дугайында база боттарының ажыл-херектериниң дугайында Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада салбырының баштаар черинин даргазы Сергей Чоодуевич Юша материалды редакцияга эккеп берген.

1993 чылдың август 17-де Бүгү-россияның инвалидтер ниитилели тургустунганындан бээр 5 чыл болган. Төөгүге ол хевизиг үе-ле ыйнаан, а ол шимчээшкинин катап тургускан кижилерге кончуг улуг ажылдың үеэн болган. Беш чыл дургузунда инвалидтерниң Тыва организациязы элээн быжыгып, бүт кырынга тургустунган. Ам инвалид кижи чааскаан эвес, а ооң эргелерин, эрге-ажыктарын бүдүн организация камгалап турар.

Инвалидтерниң Тыва организациязында хоорай, кожуун-нарның 17 организациязы болгаш 106 эге организациялары бар. 100 ажыг кижи хаара туттунган 8 бүдүрүлге чери ажылдап турар.

Инвалидтер ниитилелинде 5500 кежигүн бар, ол бүгү инвалидтерниң санындан 61,1 хүү болуп турар. Бистиң кол сорулгавыс биллингир — инвалидтернин социал камгалалының талазы-биле ажыл чорудары. «Сагыш човаашкын» деп комплекстиг программа ёзугаар инвалидтернин коммунал-амыдырал, салыг, эмчи, культурлуг хандырылгазын боттанлырарын чедип ап турар бис.

Инвалид кижиниң амыдыралының кол дөзү — пенсия болгай. Ынчалза-даа ол пенсия хөй кезиннде ындыг-ла хөй эвес, амыдыраш-чурттаарынга херектиг акша дециелинге четпес боон турар. Ынчангаш инвалидтер организациялары боттарының амыдыралчы эрге-ажыктары дээш туржуп турарлар. Оода чадаарда, хөй-ниитинин транспортунга халас чоруур эргени, коммунал-амыдырал ачы-дуза дээш төлелгелерни эвээждирин чедип алыры безин чүгээр чигелде-дир.

Чаа экономиктиг харылзааларның байлалдарында Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң эрге-хоойлу базазы негеттинип, хүн келген тудум ол айтырыг улам чидиг тургустунуп турар. Чүге дээрге мынчага чедир «Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» РФ-тин хоойлузу хүлээп алдынмаан. Ол хоойлунуң амыдралче кирип чадап турары инвалидтер ниитилелериниң ажыл-чорудулгазынга мөөндакты ужуратпырып турар. Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында чутула хоойлу дорт айтыышкын хевирлиг документ болур ужурлуг, чүге дээрге инвалидтерге кайы-бир үүлүү четчип алыры дыка берге болуп турар. Ол документиге инвалидтериниң эрге-ажыктарының магадылалы быжыглаттынган турар ужурлуг.

Бергелер хүн бүрүде турып турар-даа болза, ажыл-херектерни идепкейлиг чорударынче улуг сагышты салып турар бис. Чедип алдынган үүлүдер бар, ынчалза-даа аная доктаап болбас херек. Чамдык бүдүрүлге черлеринде кандыг-бир сылдак-биле инвалидтерни ажылдан үндүр кызар чоруктар бо-ла таваржып турар. Ынчангаш бистиң бир дугаар сорулгавыс — боттарывыстың материал-техниктиг баазавысты тургузуп алыры. РФ-тин болгаш Тыва Республиканың доктаал-саазырларынга даянып алташ, тус чер чагырга-ларындан бистин организацияларга бүдүрүлге бажыңнарын, ооа өрээлдерин, техника, чиг эт болгаш материалдар бээр кылдыр негежип, четчип алыры чүгүл.

Бо чылдың октябрьда ТР-ниң өөнү күркомитеди инвалидтер ниитилелиниң Кызыл хоорайда организациязынга моон мурнуңдагы тус чер үлетпүрүүнүң тускайлаттынган күрүне бүдүрүлгезин халас дамчыдып берген. Бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы бижке берипкеи соонда дыка багай турган, чүнү-даа төлеп шыдавас, эргилде хөрөнгилери чедишпес турган. Баштаар черниң киржилгези-биле ол бүдүрүлгени бүт кырынга тургузар дээш бар-ла хемчегленни ап, чингелделиг чээли акшазын үндүртүп, черле болдунар-ла үүлүдерни кылып турган, үүгээртедип экел чыдыр бис.

Бо чылдың дургузунда Таңды, Кызыл, Өвүр, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл кожуннарда инвалидтер организацияларында пенсия болгаш пособие чедирилгезиниң талазы-биле биче бүдүрүлгелер тургустунган.

Инвалидтерниң чамдык организацияларының баштаар черлери боттарының бүдүрүлге базазын тургузарынче кошкак кичээнгей салып турар. Аная олурарта инвалидтерге немелде ажылчын олуттар кайыны кээр ийик.

Инвалидтерниң Тыва ниитилелиниң организациялары кол нуруузунда бот-акшаландырышкынның байдалдарында ажылдап турар. Ол шын үүл болур, ынчалза-даа моон-даа соңгаар саң-хөө, ажыл-агый чорудулгазын сайзырангайжыдар дээш хөделир ужурлуг бис. Бо сорулга-биле инвалидтер ниитилелиниң республика баштаар черя бода болгаш шээр мал өстүрериниң боторуулга-чарылгалыг үчастогун тургуска, ол ышкаш тараа культураларын база чонга ачыдуза чедирериниң кооперативтерин тургузуп турар. Бо ажылдарны моон-даа соңгаар уламчылап, улам хөгжүдер бис.

Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүн демдеглеп тура, инвалид кижи бүрүзү кыдыынга чыдып калбазынче сагыш салып, ол хүнде ышкаш сагыш човаашкын оларга кезээде турарын күзеп каар-дыр мен.

Сергей ЮША.

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада салбырының баштаар черинин даргазы.

Шериг албаны

«МЕН ДЭЭШ ЧЕРЛЕ АРНЫҢ КЫСПАС...»

Бо одуругларны мээн ынак оглум Аяс Михайлович Билдинмаага турасказдып бижип оо мен. Ол чырык чер кырынга чурттап чораан болза, таптыг-ла 21 харлаар. Оглум Чаа-Хөл ортумак школазын чедиишкиниг дооскаш, Кызылдың эмчи училищезинге өөренип турда, ону шериг албанын эрттирери-биле кыйгырты берген.

Ынчан 1990 чылдың ноябрь 27. Кызыл хоорайның шериг комиссариадының чанынга оолдарын шеригге үдээн адаиелер, оларнын эш-өөрү эндерик.

Бистер база-ла оглувус үдээри-биле чедип келдивис. Оглумнуң каттыранаан чырыткылыг арын-шырайы саракторында көстүп артып калды. Кым билген боор, кеден төрээн чаңгыс оглу чанып келбейн баар деп. Магалыг тайбың үеде шериг хепти кедипкеш, Ада-чүүтүн камгалажыптар ээ апарганына өөрээн оглум күзелди-биле Саян ындынче аттанышкан. Ынчан Аяс үүгле 18 харлаан турган.

Оглувус барган дораан Казах ССР-ден (ол үеде ССРЭ дүшпээн) кызыгааржылар кезээнге шериг хүлээлгезин өске чажыттары дег, изиг күзелдиг күүседи, эштери-биле найыралдыг эки турар дээрзин оон бижээн чагаалары хереченлеп турар.

Оглувус өөрүшкүлүг чагааларны бисче бижип турду. Оглувус эки турар-дыр дижип амыран, өөрүп турдувус. Чусчус боорда шупту бир үе, ам артында амыдыралы дуржулгазы өөрөш улус аразынга кандыг кижилер турбас дээр! Арагачы, наркоман, чураагак, кортук, чашпаа, чалгаа өөдежоктар шериг оолдар аразынга база турар боордур. Оларның бирээзинге Туркменияның хамаатызы, ам херектен дээр апаар. Мухамед Яз Харлиев хамааржыр.

1992 чылдың июнь 4-те, бо кончуг кажар, араатанзыг, кижи өскүзүн оскуган өөдежок үүве оглувусче хепхенертен оор ёзу-биле халдааш, амы-тыныын үзүп каан. Чүү дээш?

Чаа келген бичин солдат оолдарны Яз Харлиев бастып, дорамчылап, эттеп-соп эгелээрге мээң оглум оларга болчуп, камгалап турганы дээш. Ол база дөмей-ле бодунуң шаа-биле маадырлыг чорукту кылган-дыр деп санаар-дыр мен.

Чаа келген эш-өөрүн каржы-дошкун араатанзыг берген Харлиевтиң аспаандан адырып алыр дээш бодунуң амы-тынын бодавааны ол-дур. Бир эвес оглум бодунун думчуун боралап, дезин, чаштынып турган болза, дириг-даа чоруур турду-ла ыйнаан.

Оглумнуң кижизидилгези-даа ындыг кижи: берге үе таваржып келзе, эш-өөрүнге үргүлүү дузалажып чоруур ынак оглум үүве. Мен оглумга чоргаарлаңыр мен. Ол ханныг холлуг дайындан ырбан деспээн, ёзулуг эр мөзүг-шынарын көргүзүп, демисежип турган, амытынындан чарлып, алдын хүүнүн-даа, аваазы мени-даа көрбестээн. Хып дээн чаш назынында «аңдының бажы хоя» берген. Шын-ла мынчаар чаңгыс оглувус чыоык чер кырынга 19 чыл, 6 ай, 13 хонук чурттаан, аныяк-чалыы үезинде ада-иезинден, эш-өөрүнден, төөлериниден кезээ мөнгеде чарылган.

Ажы-төлдүң кижизидилгези, оларның ёзулуг бедик мөзүшынарлыг болуру ада-иезинден хамааржыр. Аяс бичиизинден-не топтуг, хүндүлээчел, ак сеткилдиг оол болуп доруҥуп келген, чаптанчыг чаш төлүм үүве. Школага өөренип чораан үезинде эш-өөру-биле харылзааны белени-биле тып алыр, өөрүүрек кижи.

Эмчи училищезинге өөренип турда, башкыларындан ооң дугайында багай чүнү-даа дынаваан бис, харын-даа өөредилгеге сундулуг, кызымак кижи-дир дээрзин училищениң администрациязы чугаалап турган. Ооң ындыг бүдүштүүн, кадыкшылын харамнанмайн, карак кызыл ажылдап чораан өөредип каан башкылары, эптиг-пайыралдыг эдержип чораан эш-өөрлери-даа билирлер.

Кандыг кижилер ажы-төлүн кээргээр сеткил чок, кижи тынын үзүп каар араатанзыг кылдыр кижизидип алыр үүве ирги?

Бистиң бо муңгагдалывысты, хомудалывысты, каракторывыстын ажыг чаштарын өлүрукчүнүн иезин кайын билир.

Чонунга ёзулуг төлептиг, ада-иезинге дуза кадыптар апарган кижиниң амы-тынын үскеш демир хааржакка мөзүүн чорудуп бээрге, дыка-ла хаваданчыг, хомданчыг болуп чорду.

Оглум бичиизинден тура шүлүк бижиринге ынак турган. Шериг-дин база-ла улай-улай шүлүктерин бижээш, чоргузуп берип турган. Ол мергежилдиг, арга-дуржулгалыг чогаалчылар дег кайын бижинр, ынчалаа-даа мөзүг оглум шүлүктеринге бодунуң сагыш-сеткилин, күзелдерин илередип бижип турган.

Сөөлгү чагаазынга бижээн шүлүүнде мындыг одуруглар бар:

«Саныг хонук эрте бээрге,
Саат чокка чанып кээр мен.
Эргин артап кире бергеш,
«Экии, эргим авай!» —дээштиң
Хоюг чымчак бажың дүгүн
Холдарымга адыштапкаш,
Суйбай тудуп тургулаар мен.
Эрге-чассыг оглуң көргеш,
Эриг баарың чымчаш кыныыр.
Хөрек-чүрээң хозап келгеш,
Хөглүг-омаан куттулуп кээр.
Эргим авай, шынзыдып каайн:
Эштерим дег эки тур мен.
Бергелерге торулбас мен
Мен дээш черле арның кыспас,
Оглуң Аяс Билдинмаа.
Тамга суур. Кыргыстан.
Март ай, 1992 чыл».

Оглум ээп келбейн барды. Коргунчуг качыгдалды, ажыгшүжүгү ажын эртип алыры белен эвес болду. Угаан-медерелим чидирип, чүү-даа үүвени херекке албастай берген турдум. Төрээн улузум эвес болза, та канчап баар турдум ыйнаан. Акыларым, утбаларым, дүнмаларым база оларның ажы-төлдериниң чылыг-чымчак, эвилеҥ-эвилдек аксы-сөзү деткимче болганындан, эки ажаан каракта турганындан база катап амыдыралче эглип келдим. Сидерге уруу-биле четтирдим, мээң эргим ноок кижилерим.

Оглумну черле уттуп шыдавас-тыр мен. Кезек-кезек болгаш оглумну сактып, мунгаран, каракторым чаштары төктүп чоруур-дур. Оглумнуң чырыткылыг овур-хевири кезээде, мээн каракторымда көстүп чоруур.

Наталья САРЫГ-ХАА.
Арыг-Үзүү суур.

Шүлүк кыдыраажындан

ЧЕДИ-ХААНГА БОЛЧАГ

Чаңгыс катап төрүттүнген назынымда
Сагыжымда бир-ле үүве бүтпээн дег-дир.
Чааскаан бодап орарымга сен-не-дир сен.
Чалбыраштыг изиг үүрээң менээ берем.
Кырып келгеш, мени сактып чүүл дизе
Кырым сынар, сени уттур хөннүм чогул.
Чүгле сенээ, чаңгыс сенээ ынак чордум
Чүрээм соңгуу сээнин болуп хуула берген.
Чеже чоруур өйлүг назын төнер болгай.
Чеди-Хаанче сылдыс болуп чоруй баар мен.
Хуусаа чок, төнчүзү чок өртемчейже
Куу куш боон соомдан ужуп чедип кээр сен.

• • •

ДУРУЯАЛАР ЧАЗЫН КЕЛИР

Кылан дээрниң делгеминде
Кыңгыралыр ырлашпышаан,
Дуруяалар кырымда бо
Дужаажыпкан ужуп чорлар.

Кудайдан бо кээп турар
Куларанчыг аялганың
Ыржым өттүр чидиг даажы
Ыяңгылыг дынналы-дыр.

Чазын келир шак бо кушка
Сагыш-чүрээм хөлзээр чүзүл?
Шагдагы-ла бир-ле кысты
Сагындырып канчаары ол?

Чалыы үем ыраан-на дээш
Чааскаанзырап чоор ийик мен.
Хүрең чаштыг эргим кыстың
Хүлүмзүрүү артып калгай.

Көжелдей МОНГУШ.

● КАИ дыңнадыы

ОЗАЛ-ОНДАКТЫҢ УРЖУКТАРЫ

10 айның дургузунда Кызыл хоорайның кудумчуларынга 376 автоавария болган. Ооң 225-и хууда машиналарның эзелериниң буруузу-биле кылдынган. Орукка болган озал-ондактың чылдагаанын өөренип көөрге, май айга чедир аварияларның хөй кезин чолаачыларның буруузу болуп турар. Май айдан эгелээш хууда чолаачыларның кылган авариялары дыка өзе берген. Ооң чылдагаанны болза кыштыы эрттир машина мунмайн тургаш, хенертен хоорайның оруктарынче хап үнген улус-тар бооп турар.

Эзирик машина мунуп чораан дээш торгаал өссе-даа, эзирик чораан чолаачыларының саны эвээжевейн турар. Он айның дургузунда оларның буруузу-биле 95 авария болган. Ол болза аварияларның дөрт дугаары эзирик чолаачыга хамааржып турары. Арага ижип алгаш авария кылган чолаачыларның хөй кезин хууда машиналарының эзелери бооп турар. 10 айның дургузунда оларның хайы-биле болган 225 аварияларның 75-и эзирик чораан чолаачыларның буруузу. Орукка болган озал-ондакка кемдээшкиннер алган улустуң саны көвүдеп кел чыдар. Ол болза бистиң, КАИ ажылдакчыларын дувөредип өгелээн. Бо эрткен он айның дургузунда болган аварияларга 142 кижи аңгыаңгы кемдээшкиннерни алган, а 23 кижи амы-тынындан чарылган. Кижилериниң амытынындан чарлып, кемдээшкиннер ап турар аварияларның 34-ү эзирик чолаачыларның буруузу-биле болган. Мында база-ла хууда машиналарның эзелери-биле болган аварияларга көвей. Оларның эзирик чораан кылган озал-ондактарынга 13 кижи амы-тынындан чарылган. Мында мындыг чижекти чугаалап болур. Май 23-түн хүнүнде он бир шак чартык үезинде Октябрьская, Дружба кудумчуларының белдиринге садыглап турган улусту ЗАЗ-968 деп машина тавараан, номери 61-30 ТВЖ. Ол машинаның чолаачызы Евгений Юрьевич Петибратов руль артынга эзирик чораан. Бо болган херектиң түннелинде 11 кижи аңгы-аңгы кемдээшкиннерге таварышкан болгаш эмнелгеже чедиртирген.

Оруктарга болган озал-ондакты өөренип көөрге, оларның 10 хуузу республиканың суурларындан келген чолаачыларның буруузу болуп турар. Олар 23 озал-ондакты кылган, 6 кижи эзирик чораан. Оларның буруузундан кемдээшкиннер алган, амы-тынындан чарылган улус база бар.

Орукка озал-ондак кылгаш, оон дескен машиналар чолаачыларының саны көвүдеп турар. 10 ай дургузунда ындыг таварылгалар 18 болган. Аная 17 кижи кемдээшкинни алган, а ийи кижи амы-тынындан чарылган. Ындыг херек кылгаш дескен чолаачылар дөмей-ле туттурар, харын-даа болган херектиң хереченлери тыпты бээр болза, ол чолаачылар хоойлу мурнунга ийи даксыр харыылаар апаар.

Виталий КАЗАНЦЕВ.
Кызыл хоорай чагыргазының ИХК-ниң КАИ инспектору, капитан.

Чоннуң уран чүүлү

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ОТЧУГАЖЫ

Бодунуң репортажымга бо рубриканы салганым таварылга эвес. Ону үеге таарышпас, эргижирээн дей-даа албас мен, чүге дизе чон кажан кезээде чурттаганын, уран чүүлдүн чогаадыкчызы, чаяакчызы болуп чораан, болуп чоруур-даа. Ооң бир херечизи: 1968 чылдың ноябрьда Турандан башкы Евгений Нилович Пискарев-биле интервью кылган мен. Ол ынчан чаа тургустунган бот-тывынгыр коллективти удуртуп турган. А 1969 чылдың январьда ол бичин коллективти улусчу театр кылдыр эде адаан. Оон бээр 25 чыл биддиртпейн эрте бергени бо.

Улусчу театр Культура бажыңынга юбилейин демдеглеп, марафон эрттирбээн-даа болза, бодунуң адрезинге чылыг сөстерни дыңнап, белектерни алган. Чүү-даа чүве белекте эвес-ле болгай, ынчангаш-ла ындыг турган боор, сценага үнүп кээп турган «кырган» актёрларның сеткил-сагыжындан кылган найыралдың куспактаашкыннары, сактыышкыннары чыылганнарга уттундурбас болуушкун болуп артканы-даа ол. София Ротарунуң күүселдези-биле «Театр — мээң бажыңым» деп ырызының оожум үделгези-биле улусчу театрның чурттап эрткен төөгүзүнүң дугайында фоточуруктарны Марк Оюн чоргаарал, хүндүткел-биле чугаалап көргүзерге, бирде-бирде кижиниң баары карарып келир. Кежээниң удуртукчузу Марк Оюнуң талантызын, улусчу театр, «Колос» аттыг Культура бажыңы дээш амыр-дыш чок, бо кижи чок болза үүдаа үүл бүтпес, кандыг-даа культура ажылы чорбас ышкаш сагындырар болду.

Бичин коллективтиң улусчу театр чедир өстүрүп алган театрының юбилейинге Смоленщинадан Е. Н. Пискаревтин, З. Н. Пискареванның келбейн барганы хомданчыг. Авиабилеттер өртээнге күш чедер кижилер кайда бооруп аан харын, берге үеде. Ындыг-даа болза, юбилейге бирги артистерден аалчылар болуп келгеннер хөй болган. Чижээ, Ермаковскиден — Галина Иванова, Григорьевкадан — Галина Вергаева дээн ышкаш культураның хоочуннарының сактыышкыннарын чыылганнар улуг сонуургал-биле дыңнап, өөрүшкү-маннайлыг уткып алган. Ылангыя Т. Е. Верещагина ынчангы бөдүүн химия башкызын Россияның алдарлыг артизи Син-оол Оюн деткип, режиссер ажылынга дузалашканын өөрүп сагыынган. Ооң соонда Музыка артистер, Л. Ф. Котов, Г. З. Черников улусчу театрның аңгы-аңгы шилерин тургузарынга, кайы артисти кайы рольга таваржырын сүмелеп турганын сеткил ханып чугаалаан. Эки чүве кажан-даа элеп читпес, уттундурбас деп чүве ол-дур.

Театр 39 шилерни тургузуп салган. Оларның бежин Е. Н. Пискарев тургускан. Ооң бирги шизи — «Ийи өң азы дүүн Касаткинага» деп шин чүгле Тывага эвес, харын-даа Красноярскиге эвиш көрүүдезинге ийнга черни ап, диңмиреп турган.

— Ийи өң — кызыл биле кара. Эки биле багай. Эки, буянныг чорук дээш аныяк оол амы-тынындан чардыр. Мындыг ужур-уткалыг шилер биске, бөгүн кончуг чугула — деп, Марк Мырыкмаевич Оюнуң чугаалаанындаа шын. Шынап-ла, биске бөгүн кижилериниң мээ-медерелин эки чүүлче оттурар шилер, чогаалдар херек, үе ону негеп-даа келген. Ол дугайында Республика прокурору А. П. Дамба-Хуурак сценага байыр чедирип чүве чугаалап турган база демдегледи. Туран театрынга «Ийи өң» деп шинин катап тургуска чүл? Оон бирги шиниң көргүзүглерин Марк Оюн эки сактыр болгай. Ужуражылгага «Ийи өңнүң» ийи кол маадырлары Шуриктер — Александр Савин (бот-тывынгыр театр) база Хертек Өлбезекович Ширин-оол (хөгжүм шин театры) база чаладын келдилер. Бир эвес шинин катап тургузар апаар чүве болза, олар чүте дузалажып, сүме катпас деп? Ынчангаш бо айтырыгны шинтпирлептериниң эге базымы бар-дыр деп түннелге келдим.

Театриың бо хире чурттап келгениниң үезинде хереннеҥ режиссерларының тургускан шилерин туранчылар амдаа ынакшыл-биле сактып чугаалажыр. Чижээ, театрга шупту тургустунган 39 шилерниң 24-үн Татьяна Евгеньевна Верещагина, а 7-ин Лариса Шерина тургускан. Оларның аразындан А. Островскийниң «Орай ынакшыл», Штейнинің «Ырлаар элезиниер», «Тоску симфония», Н. Островскийниң болгаш өске-даа солун шилерин театриың артистери салганын юбилейге келген чон, аалчылар чылыы-биле сактып чугаалажып турганнар.

Театр ол дээрге аразындан суг акпас найыралдыг өгбүле, чоннуң уран чүүлүнге бердинген, аная ынакшаан, чаңгыс үзел-бодалдыг кижилер-дир. Олар боттарының байырлалынга чыглып кээп, чыккылама кыштың соогунда артистери гастрольларга чыдыы-биле уткып ап турганын, бөдүүн кижилер-биле хөглүг чугааларын, уран чүүлүн, театр артистери-биле арга-сүме ап, изиг-изиг чугааларының дугайында сактыышкыннар юбилейлиг кежээге келген кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинге өөрүшкүнүң отчугажы болуп артканы чугаажок.

Светлана КОЗЛОВА.

БОДУНУҢ БАГЫН ӨСКЕЛЕРГЕ КӨРГҮСПЕЗЕ

Солуннардан номчуп, амыдыралдан көрүп чоруурумга, сөөлгү үеде тыва оолдарның шериг хүлээлге эрттирип турарында дүвүренчиг байдалдар бар-дыр. Бо чылдың октябрь 20-де үнген № 193 «Шын» солунда «Шериг-ден чагааны» деп үүлүү көрээлиннер. 21 тыва оолдар Казахстанның Байконурда шыдажыр аргажок байдалын бижээш, оларны оон үндүрүп алырын дилээн. «Арткан үени каяа-даа эрттирип болур бис» — дээн. Ону бодаарга, олар шериг-ден ойталавайн турар хевирлиг. Ынчалза-даа «Бистиң бо турар черивисте шериг албанныг эвес улус бисти эттеп-согар-дыр» — дээн. Мен ону кайгап олур мен. Шериглер канчап шериг албанныг эвес улуска эттедип-соктуруп турар үвел, канчап чон аразында холужа берген шериг кезээл ол? Улуг космодромнуң чуруму харын шыңгыы болгу дег-дир. Чогум үүү дээш, канчап оларга көрдүрбес эрлер боор?

Казахтарны мен эки билир мен. Тывалар ышкаш амыдралдыг, тараа хооруп, соктап чип, кидис өгге өскен, тывалардан улуг шыырак-даа эвес улус-ла болгай. Ынчалза-даа Байконур чорбаан мен, ында та кандыг?

Өске бир материалды номчудум. Шериг кезээнден дескен 9 тыва оолдар Абаканга тыва үгбазындан 20 мун акша чээп алгаш, олчаан сураг барганнар. Аттарын, адрестерин безин бижип бергенин солундан көрдүм. Ол оолларны оода бирээзи оон түннелин солунга бижиптери кандыг-ла болду? Чигзинип олур мен.

Амгы үеде национаддар аразында найырал, харылзаа ындыг-ла эки эвес апарганын билир бис. Ындыг таварылгада «эр угааны канчап барган» деп боданып, бодунуң бичин-даа багын, азы кошкак талазын өске чон аразынга көргүспезе эки. Мен бо үүлүлмүү ам шериг чоруур оолдарга бичин-даа болза, чагыг, сүмем болзун дээш бижип олур мен. Бодум шериг хүлээлгемни үш чылда хөй национаддыг шериг кезээге штаб бижикчизи болуп эрттирген болгаш, шеригнин кайы-даа уставын өөредилге программазынга кирип турган болгаш эки билир мен.

Шеригге барганымда командирлер мени таныжып көргеш, бирээзи шериг кезээнин чурукчузунга, ийнгизи үрер хөгжүмге, үшкүзү чолаачы курузунче чорупту, дөрткүзү мени дедир келдирткеш штаб бижикчизинин шилилгезинге кирди. Он орус оолдар, бир тыва оол бижимел хынаалда (диктант) бижиннис. Түннелниде чаңгыс мени арттырган, он эштеримни чадаг шериг кезээнге чорудупту. Частырыг кылбааным, холум үжүү чараш болганы-биле бижикчи болуп артым.

Бир-ле хүн бистиң зенитчиктер дивизиону адар шөлге барып, автоматтар, карабиниерден чадаг шериг хүлээлгезин күүселир дээш чоруткан. Мен штабка ажылдап олурумда, сержант Литвиненко келгеш: — Сеня дивизион командири маныаайн, кылаштап чедип кел, кара адар сен дидир — деп илеткеди. Чеде бээримге, шеригни чыскаап алган, командир ооргазын чүктенипкен, кылыктанган хевирлиг базын тур. Келгенимни илеткээримге — Ма, чаңгыс ок. Канчаар адарын көргүс! Олар шупту «сүт» бооладылар. Кымнын боозу-биле адарыңны бодун шилип ал — дидир. Эки дээр карабин үзбек Болтаевте үүве. Ону алдыртып алгаш, он санны аткаш, аалче чанар шөлээ, мактал алдым, чогум чаммазымны дилээн мен, шүүдел улуг, орук ырак дээш.

ЗПУ-1 деп самолёт адар пулеметтан 37 мм үтер-боодан (пушка) каралар аткаш база ынчалдым. Кажан генерал хынаалдазы келгенде, спорт хоорайжыгашка турник, брусья, козел, каната чада дээш, өске-даа хевирлеринге, база политкичээлге 4-5-терге молдаван оолдун орнунга дужаадым. Чүге дээрге ол спортка хоржок боорга, командирлер ону чажырып, туалет аштадып каап, мени молдаван кылдыр киргеннери ол. Спортка багай боорга, ындыг боордур-ла.

Үстүнде киргеним каш чижектерден мээн өөрүмге: командирлеримге бүзүелдинмин үнелей бергеннер. Мону чүге-ле бижип ор сен, шериг хүлээлге эрттирер оолдарга кандыг-кандыг белеткелдиг барза, кижи куду көрдүрбейн барып болурул деп чүвени угаадырым ол. Орус дыл, спорт, политбилиг, биче сеткил, чөпшүл, күүседичел чорук база чугаазын, боттуң бедик культуразын билир болза, кижи кажан, каяа-даа кижиге ыялатпас. Мен бодум база беш оолдарым-биле шериг хүлээлгевисти дүшкен ССРЭ-ниң, база ооң соонда Россия Федерациязының янзы-бүрү черлеринге алды аңгы шериг мергежилге эрттирдивис.

Шеригден кээп турар чагааларның шын-мегезин Тыва Республиканың Чазаандан, азы Президентиниң дорт айтыышкыны-биле-даа тускай комиссиялар барып көрүп турар апарганы база улуг хайгааралга алганы ол-дур. Ол ышкаш дыка хөй тыва оолдар төрээн Тывазынгаа шериг хүлээлге эрттирер апарганын сөөлгү үеде дыңнап тур бис. РФ-тин девискээриниден дашкаар, мурнунда Эвилеллдешкен республикалар турган (Казахстан дээн ышкаш) черлерге моон соңгаар тыва оолдар шериг хереө эрттирип, ынаар ыдалатпас хире байдал тургустунуп келгенин билир бис. Ындыг-даа болза, шериг кижи каяа-даа шериг-ле болгай. Шериг кижи шеригиг болур ужурлуг, ырбаннаан эвес. Белеткел-ле херек оолдар!

Чан-оол ОНДАР.
Улус өөрөдилгезиниң терминин, хоочун башкы.
Сүт-Хөл кожуун.

ЧАРЛААЛДАР

КЫЗЫГААРЛАТТЫНГАН ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ ЭШТЕЖИЛГЕНИҢ АЪШ-ЧЕМ БАРААН-НАРЫН САДЫП АЛЫҢАР!

Бистиң эштежилгевис дараазында бараанларны мөөнгеп болгаш бөлүк-бөлүү-биле хереглекчилерге садып турар:

— хоюг чигир, индий шай;
— кулинар үзү, маргарин;
— ногаа консервалары — чиг чочак-тараа, кабачки үүргенээ, рассольник, солянка, томат пастазы, ассорти;
— вишня джеми, яблоко повидлозу, вишня комподу, яблок-слива пюрези, яблок пюрези;
— крупалар; рис, чинге-тараа, манка;
— согуна, чеснок;
— сигареталар, папиростар.

Үстүнде үүлдериниң өртектери үүрмектеп садар өртектерден куду.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу № 1, хүндүскү телефон № 2-16-78, кежээ 3-96-95 болгаш 3-63-60.

КИНО

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чалгыглар дайы-биле» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Камгалакчы»** 10.30, 13.00, 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хөглээр диэс, хөглээр, адар дээнде, адар-ла» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Шанхайга оттуп кээр» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Алдын бреттың чажыды» 9.00 шакта; **«Рам биле Лаккан»** 10.50, 13.40, 16.30 шактарда.

Тожу кожуунун «Май 1-и» совхозтуң хоочун ивижизи, мээн дагдыныкчым

Кол Чараш-оол Эзировнаның

үр болгаш аар ааранының соонда мечээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге ханы кажыдалымны илередип тур мен.

Надежда АК.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузуучулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганы, медээлериниң костут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттингеН.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының болаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саныары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 229.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.